

MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE.

TÖBBEK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTIK

BARÁTH FERENCZ és BÖHM KÁROLY.

I. ÉVFOLYAM.

2. FÜZET.

1882. MÁJUS 1.

Megismeritek az igazságot, és az igazság
szabadokká térszen titeket.

Janos VIII. 32.

TARTALOM:

1. A realismus alapellenmondása. — *Böhm Károly.*
2. Péterfi Károly élete és munkái. Első közlemény. — *Dr. Kiss Áron.*
3. Giacomo Leopardi gróf, mint a német pessimismus előfutárja. —
Második közlemény. — *Dr. Buday József.*
4. Értesítő.
Dr. Maczki Valér. Bölcselmi értekezések. — *Dr. Bihari Péter.* —
Alexander Bernát. Kant. Élete, fejlődése és philosophiája. —
Dr. Nemes Imre. — James Sully. Illusions. — *Lechner László.*
5. Gondolatok.
6. A philosophiai folyóiratokból.
7. Ujabb philosophiai művek.

BUDAPEST.

AIGNER LAJOS.

1882.

A „MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE“

munkatársai egyelőre a következők:

Dr. Alexander Bernát
dr. Babics Kálmán
dr. Bánóczy József
dr. Bászeli Aurél
dr. Bihari Péter
Bodnár Zsigmond
dr. Buday József
Dengi János
Dománovszki Endre
Dunai Ferenc
dr. Emericzky Géza
Fekete Endre
dr. Felméri Lajos
dr. Fischer Lajos
Gombócz Mihály
Greguss Ágost

Grünwald Béla
György Aladár
Harrach József
dr. Horváth Cyrill
Hunfalvy Pál
dr. Kiss Áron
dr. Kovács Ödön
Kuncz Elek
dr. Lechner László
dr. Maczki Valér
dr. Medveczky Frigyes
Melegh Gyula
Nagy Gusztáv
dr. Nemes Imre
dr. Öreg János
dr. Pauer Imre

Péterfy Sándor
dr. Pulszky Agost
Schneller István
dr. Schwarcz Gyula
dr. Schwartzert Ottó
dr. Simon József
dr. Széchy Károly
dr. Szentkláray Jenő
Szlamka Elek
Szöcs Farkas
dr. Tolnay Lajos
dr. Tóth Sándor
Vandrák Endre
dr. Werner Rezső.

Felelős szerkesztő: **Böhm Károly.**

Társszerkesztő: **Baráth F.**

A »Magyar Philosophiai Szemle« megjelenik kéthavi füzetekben, tehát évenként összesen hat füzetben, mintegy 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ár: egész évre **5 forint.** Egyetemek, theologiai intézetek s egyéb felső iskolák hallgatói, ha ellenőrizve történik az előfizetés, személyök részére évenként **3 forinttal** fizethetnek elő.

A lap szellemi részét, s általában a szerkesztést illető tudósítások a szerkesztőséghez (*Deák-tér, 4. sz. evang. főgymnasium*), az anyagi részt s kiadást illetőleg pedig **Aigner Lajos**hoz (*Városház-tér*) küldendők.

A REALISMUS ALAPELLENMONDÁSA.

A modern philosophia kiváló jellemzője azon hatásban keresendő, melyet az ismeretelmélet a rendszerek megalakulására gyakorol. * Ezen tan önálló fellépte előtt a philosophiai rendszerek kivétel nélkül dogmatikus rendszerek voltak; a kritikai részletek csekélyebb vagy nagyobb mérvben előfordulhattak bennök, de az álláspont és alaphangulat a dogmatizmus, mely az ismerő erő terjedelme, képessége iránt egyáltalában tájékozatlan levén, nem kételkedett abban, hogy minden ismereti kérdést tisztára lehet megfejteni. Az ismeretelmélet megzavarta e dog-

* Az ismeretelmélet első gondolata John Locke-é, ki történetesen juttott ezen eszmére. Midőn barátaival philos. kérdések fejtegetésén fáradozott, miközben sok kétely és nehézség merült fel, eszébe jutott, hogy »túlán rosz uton járnak, s hogy az ilyen kutatásokat megelőzőleg saját tehetőségeinket kell megvizsgálni s azt nézni, vajjon miféle dolgok volnának alkalmasak arra, hogy az értelem velök foglalkozzék«. (Művében »Levél az olvasóhoz.«) Nála az ismeretelmélet még inkább lélektani; logikaivá lett Hume és Kant műveiben. — Maga a név »ismeretelmélet« még fiatalabb, mint a tan. Kant idején »Vernunftkritik«-nak hitták; Reinhold »Theorie des Erkenntnisvermögens« (1789); Fichte »Wissenschaftslehre«-nek (1794); Schopenhauer »Dianoologische Untersuchungen« (1818); Krug »Erkenntnislehre« (nálunk »ismerettan«-nak), mely név nála ugyan mást jelent, de később az új értelemben használtatott. Zeller Ed. hozta divatba az »Erkenntnisstheorie« és »erkenntnistheoretisch« szavakat 1862-ben, melyeket ma a philosophiában többé alig lehet nélkülözni. A mennyire eddig sikerült kipuhatolni, a szó Weisse Ch. F.-nél fordul elő legelőször 1832-ben (apr. 26. Fichte levelében) egy levélben, melyet Fichte fiához írt. Az »Erkenntnisstheorie« (»ismeretelmélet«) szónak történelmére vonatkozólag igen érdekes adatokat állított össze Hans Vaihinger és Seydel Rudolf Philos. Monatshefte 1876. II. IV. füzetében, a honnan adataimat én is szedtem. Nálunk a szó is idegen, a tan is; pedig kívánatos volna, hogy kivált az utóbbit minél többen mívelnék, mert ez egyik mód arra nézve, hogy philosophiánkat öntudatos alapokra fektethessük.

matikus nyugalmat az által, hogy az értelmet saját magára eszmélni kényszerítette; annyiban benne a philosophia: feladatának, tárgyának, módszerének öntudatára ébredt, s értelmi tekintetben azon alapot nyerte, a melyről lelépnie többé soha nem szabad.

Az ismeretelméletnek a philosophiára való hatása abban leli okát, hogy az ismeretelmélet nem lélektani, hanem tisztán logikai fejtegetése az ismeret alapjainak. Nem az tehát a kérdés benne: milyen belső (lélektani) munka segítségével jutunk valamely ismerethez? — hanem az: milyen logikai előzmények szükségesek bizonyos tanok igazságához? Az ismeretelmélet az okozatokhoz (az ismeretek) keresi az okokat (logikai alapok) s így helyesen fogalmazta Kant, mikor azt a tapasztalat lehetőségét vizsgáló tan gyanánt határozta meg.

Ezen roppant hatás nyomai a bölcsélet egész terjedelmében észlelhetők ugyan, leginkább azonban azon sarkalatos kérdésnél, melyhez nemcsak a philosophia, hanem a tudománynak általában alapjai fűződnek. Ezen kérdés röviden az: mi a tárgya az ismeretnek általában? A dogmatismusnak sokkal kisebb öntudatossága volt, semhogy e kérdést csak fel is vethette volna. Jóhiszeműleg vallotta, hogy ismeretünk közvetlen tárgya a külső, tőlünk független tárgy s e világot vagy anyagból, vagy szellemből, vagy dualistice mindkettőből megmagyarázni — ezt tekintette a philosophia feladatának. Ezen naiv bizalom romjain, — melyekbe az ismeretet a skeptikus irány döntötte, épül az ismeretelméletnek két iránya, ugymint az ismeretelméleti realismus és az ismeretelméleti idealismus. Mihelyest ugyanis kétség támadt az iránt, vajjon az ismeretnek közvetlen tárgya-e a külső tárgy? azonnal vizsgálni kellett az ismerésnek magának a természetét, hogy meghatározhassák: a külső tárgy, vagy a róla alkotott képünk-e az ismeret tárgya; s a kérdésre adott felelet szerint van két irány, a realistikus és az idealistikus. Az ismeretelméleti realismus ugyanis azon tan, mely azt vallja, hogy az ismeret tárgya közvetlenül a tőlünk független külső tárgy; az ismeretelméleti idealismus pedig azon tan, melynek elve az, hogy csak képeinket ismerjük közvetlenül s hogy ezeket vonatkoztatjuk tárgyakra, azaz úgy tekintjük, mintha való tárgyakkal felelnének meg. Realismus és idealismus enné-

fogva csak ismeretelméleti kategoriák s annyiban az ismeretelméletnek önálló fellépte előtt e különböző irányokról beszélni, helytelenség.

Az ismeretelméleti realizmus ugyanis teljesen más, mélyebb, öntudatosabb alakja a világ felfogásának, mint a melyet közönségesen realizmusnak neveznek. A helytelen szokás már Platont és Aristotelest is úgy állítja szemben egymással, hogy amaz »idealista«, emez pedig »realista«. Pedig a két férfiú egyformán realista; Platon »ideái« ép oly valóságok, mint Aristotelesnek a tárgyakban rejlő »formája«, — s az egyik ép úgy vallja, mint a másik, hogy ezen ideák (illetőleg formák) képezik az ismeretnek tárgyait. Az ismeretelméleti realizmus kritikai módon nyert, önmagára eszmélt realizmus. A realizmus ez alakban igen jól tudja, hogy az ismeret két tényező közti viszonynak kitevője, mely tényezők egyfelől az ismereti tárgy, másfelől az ismerő szellem. Egyik is, másik is alanyi állapot; a tárgy az öntudattal szemben állított kép, az alany az öntudatos munka, mely eme képet elemeire bontja s átérteni igyekszik. A realizmus azonban ezen képről azt állítja, hogy a tárgyat tökéletesen lepi, hogy annak tökéletes lenyomata s ezt igyekszik elméletileg megbizonyítani és kifejtetni. Ettől eltérőleg vélekedik az idealizmus az ismeret természetéről. Addig, míg a realizmus ezen ismeretelméleti magasztatot eléri, több fokozaton kell átmennie, a melyeket az egyén fejlődésében ép úgy, mint az emberiség gondolkodásának történelmében észlelhetni.

Az első fokon áll a naív realizmusnak a philosophiát megelőző alakja, mely a köznapi ember értelmét jellemzi. Ösztönszerű hitét, melylyel az ismeret igazságához ragaszkodik, nem zavarja semminemű, az ismeret természetére vonatkozó, reflexió. A tárgyak olyanok, a milyeneknek ő felfogja, az emberek közti általános egyezés e felfogás igaz voltának elégséges kriteriuma s azon körülményt, hogy a külső tárgy és az ismeret, mint eredmény, között az idegrendszernek számtalan módosító készüléke áll, tökéletesen figyelmén kívül hagyja. — A második a reflectáló realizmus, mely ezen középtagokat ismeri ugyan, de azért mégis azt hiszi, hogy töretlenül, módosíthatatlanul bocsátják át a tárgynak hatását, s hogy az emberi elme m i n d e n t megérteni képes, a mi előtte feltűnik. A kezdetleges természettudománynak ez az

álláspontja. A harmadik a kételkedő realizmus, mely különbséget tesz képeink közt, amennyiben némelyeket subiectiv eredetűeknek (szín, hang), másokat obiectiv értelműeknek vesz (kiterjedés, szám), de azért azokban, legalább az utóbbiakban mégis maguknak a tárgyaknak lényeges vonásait véli észlelhetni. A negyedik fokon a realizmus megismerhetetlent vesz észre a tárgyakban, s ezt lényegnek, a megismerhetőt pedig tüneménynek veszi. E ponton áll be a realistikus felfogásnak fentérintett peripetiája. Mert ha mi a lényegyet nem ismerjük, akkor tulajdonképen semmit sem tudunk a tárgyról. A tüneményt? hiszen az a tünemény nem a tárgy lényege, ellenkezőleg legnagyobb része a tüneménynek csak subjectiv vonásokat mutat! Az elme ijedten veszi észre, hogy az ismeret tárgyassága eltűnt; a subiectivismusnak martalékává lesz az én és nem én, az okviszony, a tér és idő, a cél — egy szóval ingadozik minden ismeret, sőt hitünk és bizalmunk is, melyet az elme képességébe vetettünk. Ez a Kant criticismusa s ezen ponton válik el az ismeretelméletnek két iránya: az ismeretelméleti realizmus és az ismeretelméleti idealismus. Amaz módokat keres, hogy a régi hitet megtarthassa, emez új uton új felfogást kíván létrehozni.

Az ismeretelméleti realizmus tehát kritikai irányu s épen azért modern philosophiai alakzat. Ez alakzatnak intentiója annak kimutatásában rejlik, hogy az ismerő elme a tárgyakat úgy fogja fel, a mint azok magánvalójukban (An sich sein), tehát függetlenül tőlünk léteznek, s a mi fejtegetésünk célja épen annak megvizsgálása: vajjon a realizmus logikai alapjai képesítik-e azt ezen feladat elérésére, intentiójának igazolására. A realizmus fogalmában mint logikai előzményei a következő mozzanatok jelennek: 1., hogy van egy tőlünk függetlenül létező valóság s hogy ismeretünk közvetlen tárgya éppen ezen valóság. 2., hogy ismeretünk e valóság hamisítatlan felfogására képes és 3., hogy a mi ismerésünk és ama valóság tökéletesen megegyeznek, képeink és a valóság lepik egymást. Mert a realizmus a valót, igazságában, megérteni akarja. Ha a realizmus ezen három előzőt igazolni bírja, akkor a realizmus igazsága ellen nem lehet kifogásunk.

1. A realizmus szerint van egy tőlünk függetlenül létező tárgy, azaz olyan tárgy, mely a mi megismerésünk nélkül is

létezik. Ez az absolute független, önálló tárgy s csakis ez az, a mit a realismus »tárgy« alatt gondol. A realis tárgy független a mi megismerésunktől; viszonyban állhat ugyan és függhet számos más tárgytól, de ismeretünk ezen tárgyat sem nem teremtheti, sem meg nem semmisítheti, de még nem is módosíthatja. Egy szóval: ama realis tárgy ismeretünkkel semmi realis viszonyban nincsen. Valamely rovar pl. függ a fény, a levegő, a táplálék, a meleg s egyéb tényezőitől; de nem függ léte és nemléte a mi ismeretunktől, nem változik rajta semmi az által, hogy én ismerem vagy nem ismerem. Az ismert tárgy és az ismerő közt tehát csak idealis viszony létezik; realis az csak annyiban, a mennyiben ismeretünk ezen tárgy hatása alatt alakult.

Tekintsük már most ezen gondolatnak logikai alkatát. A tőlünk független tárgy absolut függetlensége csak az által lehet biztosítva, hogy velünk semmi viszonyban nincsen. Ámde az ismeret egy viszony kitevője tárgy és alany között; a tárgynak tehát viszonyba kell lépni velünk, ha ismereti tárgy akar lenni. Meg kell annálfogva ama függetlenség értelmét szorítani, úgy hogy nem absolute, hanem csak relative független ama tárgy, melyre ismeretünk vonatkozik. A relativ függetlenség értelmében a tárgy csak annyira független, hogy a mi ismeretünk semmi változtatást nem hoz létre benne. — Még pedig ezen viszony, mint minden ismerés, öntudatos jellemű; a tárgynak, mely megismerésem nélkül is létezik, tudatomban kell valami módon fellépnie, hogy megismerjem. Az olyan tárgyról tehát, a mely tudatomban nem jelentkezik, nem is lehet ismeretem. Épen azért a realistikus tárgy, mely létezik tudatomon kívül, nem azon tárgy, melyet én ismerek; mert én csak oly tárgyat ismerhetek, mely tudatomban megjelent.

A mikor azért a realismus azt állítja, hogy az ismeret tárgya a megismerésemről független, azaz nemtudatosan is létező tárgy, akkor azt állítja, hogy az ismeret tárgya a nemtudatos tárgy, s hogy ezen tárgy az alanyhoz semmi viszonyban nincsen. Pedig az ismerés csak öntudatos munka, s az ismeret e két tényezőnek: tárgy és öntudatos szellem viszonyából eredt. A nehézség, mely ezen ponton állításom megértését veszélyezteti, oly rendkívüli, hogy elhagyva az abstract okoskodás menetét concret módon kell a tényt szemléltetnem. Legyen a megismerendő tárgy

egy darab kovakő; ezen kovakővel szemben áll ismerő tehetségem. Addig, míg értelmem nem irányul a kovakőre, állíthatom róla, hogy a kovakő absolute független tőlem; nemtudatos viszonyban állhatok hozzá, mint anyag anyaghoz, s ez akkor a realis viszonyok valamelyike, pl. a kölcsönös tömegvonzás viszonya. Most ráfordítom értelmemet ama kődarabra. A realizmus szerint a kovakő nem változik, de változik az én értelmi állapotom; még pedig változik első sorban érzékeim állapota és pedig oly módon, hogy ezen változás nem jut öntudatom körébe. Nyilván való, hogy ez még nem ismerés; ez nemtudatos, még pedig egyoldalú változással egybekötött viszony. Ha azonban értelmem változása öntudatomba jut, akkor ezen állapotot a kovakő megismerésének nevezzük: Azaz csak az öntudatos állapot lehet a megismerés igazi állapota.

Ámde mi rejlik ebben? Csak egy kis lépést kell még türelmesen megtennünk, hogy a dolog végére eljussunk. Az öntudatba csak értelmem változása jut, vagy az érzések valami módosult állapota; a kovakő kívül maradt egészen e büvös körön. Ha tehát a megismerés munkája öntudatos munka, az öntudatba pedig csak az érzéki vagy értelmi kép juthat, — akkor az ismerés tárgya közvetlenül nem a kovakő (vagy bármely más tetszés szerinti külső tárgy), hanem ennek a képe. A független való realis viszonyba állhat velünk; — ezt megengedjük. Ideális azaz ismereti viszonyban azonban csak szellem állhat szellemmel, csak kép az ismerő tehetséggel. S ha a szellem a külső tárgyat ismeri, akkor csak ezen képen keresztül, mint ködfátyolon át veszi azt észre, azaz közvetlenül soha nem a tőlünk független valót. A realizmus ellenmondása tehát az, hogy szerinte ismeretünk tárgya a tőlünk független, nemtudatos tárgy, az ismeret pedig természetesen csak a velünk öntudati viszonyba állott tárgyra vonatkozhatik.

Ezzel azonban a realizmus testén éltét veszélyeztető seb lett ütve. Ha ugyanis megengedi, hogy az ismereti tárgy nem a viszonyoktól ment, hanem az öntudati alakot öltött tárgy, akkor be kell vallania azt is, hogy az ismereti tárgy bizonyos tekintetben meghamisított, alányilag elváltoztatott tárgy. Akkor azon-

ban nyitva áll az ut azon kétely számára is, hogy az ismereti tárgy nem egyezik az ismerettől független (vagy abszolút) valósággal; a priori legalább semmit sem lehet állítani ezen alapos kétely ellenében. A realismus, hogy ezt elüsse, ahhoz folyamodik, hogy az ismerésnek olyan természetet tulajdonít, melynél fogva a felfogott tárgy valóján semmi hamisítást nem hajt végre. Azonban ez egyrészt lélektani tényekkel ellenkezik, másrészt logikai tekintetben csak silány *petitio principii*. Mert ezen tétel: »az ismerés a független valóra vonatkozik«, azzal bizonyíttatik, hogy az ismerés nem változtat semmit a tárgyon; ezen bizonyíték igazsága azonban épen a kimutatandó. Nem változtat semmit az ismerettől független tárgyon; de az ismereti tárgy épen nem ezen absolute független tárgy, hanem az ismeret természetétől függő tárgy. Hogy ezen függés folytán az ismereti tárgyban nem áll-e elő bizonyos változás, az éppen a kérdéses dolog, a melyet ez oknál fogva érvül felhasználni nem szabad.

A realismus első logikai előzménye annyira gyenge, hogy amaz absolute független valóság lételét sem lehet logikai uton megbizonyítani, miért is a világ lételét egyelőre csak hinnünk kell és lehet. Minden bizonyítás, mely a világ létre vonatkozik, *petitio principii* hibájában szenved. Mi ugyanis a világról csak annyiban birunk tudomással, mennyiben öntudatunknak képek alakjában nyilatkozik. Ezen képeket, mint okozatokat, visszavezetjük okukra, a világra, mert idegen ráhatásoknak tulajdonítjuk. Ámde már abban, hogy hatásból származtatjuk képeinket, rejlik a *subreptio*. A mi képeink lehetnek spontán eredetűek is; csak a valószínűség szól a mellett, hogy tőlünk független tárgyak által vannak okozva lelkünkben. — Ugyanis az oktvény logikai erejénél fogva az okozatról az okra soha biztos következtetés nincsen: minthogy pedig a világra mindig csak okozataiból (képeink) következtetünk, azért a következtetés mindig bizonytalan logikai jellegű. Ezen nehézséget ismerve már Kant maga igyekezett Berkeley püspök állítólagos idealismusát (a mely valójában nem is az) megcáfolni s az ő ideje óta sok fáradságot fordítottak erre a célra; nézetünk szerint hasztalanul. Mert a logikai bizonyítás csak a fent jelzett *petitio principii* alapján lehetséges. Így pl. C. Schaarschmidt legujabban

abból akarja a világ lételét bebizonyítani, hogy az akaratunk ellenében ellenállást fejt ki.* Ámde az ellenállásról csak alanyi érzetünk értesít, s az ellenállás érzete, mely tökéletesen azonos a gátoltatás érzetével, onnan is eredhet, hogy Fichtével az ének bizonyos önkorlátozását tesszük fel. Hartmann érvei** csak valószínűnek mutatják ki a világot; azért kellett neki hét érv, mert egymagában egy sem bizonyít. Spir*** azzal bizonyítja az önálló tárgyak lételét, hogy már a »képzelés« (Vorstellen) természetében rejlik az utalás egy a képtől és az ismerőtől különböző létre.« A tárgyak ezen idealis lételének (képzeletben) sajátossága abban áll, hogy amazoknak való (reales) tárgyi lételét, a képen kívül is, tüzetesen igenli, állítja.« A bebizonyítandót egyszerűen ténynek állítja; mert hiszen a képzetnek ezen tulajdonsága, hogy valóra utal, tévedés, csalódás is lehet.

A realismus első feltevése tehát, hogy tőlünk absolute független valóság létezik, s hogy ezen valóság az ismeret tárgya, ellenmondást foglal magában. Egyrészt amaz absolute független valóságnak létele be nem bizonyítható, ha csak nem petitio principii alapján és akkor is, csak valószínűnek; másrészt ezen absolute valóság nem ismereti tárgy, mert mi csak a tudatunkba lépett valóságot ismerjük; s végtére, ha ezen valóság volna is az ismereti tárgy, épen azért, mert velünk viszonyban áll, tiszta magánvalója szerint való megismerhetése kétes, s ha mégis állítjuk, petitio principiiit követünk el. Mert magánvalójában csak azt ismerhetnők meg, a mi viszonyba velünk nem lépett; ilyen ismereti tárgy azonban nem létezik. Az ismereti tárgy csak relativ valóság, azaz a velünk ismereti viszonyban állott tárgy.

2. A realismus második logikai előzménye abban áll, hogy a mi ismeretünk képes ezen valót magánlétében felismerni. Mi ugyan tudjuk az előbbeniekből, hogy az absolute valóság megismerhetetlen; de azért talán a relativ, vagyis a viszonyba lépett valóságot meg bírjuk érteni? A realismus tétele tehát ekkép értendő. A farkast pl. úgy ismerjük, a mint az van, függetlenül a

* Zur Widerlegung des subj. Idealismus. Philos. Mon. h. 1878. 385—403. II.

** Philos. des Unbew. 269 I. 2^d. k.

*** Denken u. Wirklichkeit. I. k. 41 I

mi ismeretüktől; az, hogy mi megismerjük, a farkas valóján nem változtat semmit sem. A mi képünk és a farkas valója egymást lepik; a kép tökéletesen ábrázolja tudatunkban a farkasnak tudatunkon kívül levő valódi alakját.

Kérdezzük már most, ennek igazolása céljából, milyennek kell azon ismerő erőnek és munkájának lennie, mely a valóságot ilyen hamisítatlan alakban felfogni képes? Ugy látszik, háromféle feltevés mellett lehetséges ezen, a tárgynak teljesen megfelelő, ismeret.

a) Ha az ismerő erő változatlanul fogadja be a külvilág hatását, ha csak annak képét ábrázolja, jó tükör módjára. — Ezen első feltevés teljességgel tarthatatlan. Megengedjük, ha tesszik, azt is, hogy a physiologia öszszes eredményei hamisak, miket az érzéki felfogás processusára vonatkozólag eddig meg nem cáfolt alakban bebizonyított. De ha a világot érzékek nélkül is fel bírónk fogni, azért az ismerő tehetség még sem gondolható olyannak, tényleg nem is olyan, hogy pusztá szenvedőleges befogadásra volna hivatva. És még ezen esetben is azon tény cáfolhatatlan, hogy az öntudat, mely a keletkezett képeket sajátjainak ismeri, saját természete szerint ismeri meg. Mi joggal állíthatná tehát valaki, hogy a külvilág változatlanul lép fel lelkünkben? De ha ez nem történik, akkor mivel akarja a realizmus igazolni állítását? — Az eredményre itt nem lehet hivatkozni; ha az én képeim lepik is a tárgyakat, ez nem bizonyítja azt, hogy ama tárgyakat ismerem helyesen.* Ellenkezőleg, csak ha helyesen ismerem, akkor áll elő a lépés, azaz akkor nem léphet fel hiba az ismerésben. A ki mégis azt állítja, hogy a tárgyakat közvetlenül valójukban ismerjük, az miut Kirchmann (»Die Lehre vom Wissen«) a naiv realizmus álláspontjára sülyed vissza, melylyel az ismeretelméletnek nincs dolga.

b) Megismerhető a tárgy teljesen akkor, ha alany és tárgy ugyanazok. Az iskolák ezt »a lét és gondolat egységének« nevezik s Trendelburg (»Logische Untersuchungen«) azzal véli bebizonyíthatni, hogy a létben és a gondolatban közös alapvonás

* Ebből legfeljebb annyi következik, hogy az esetleges hiányok oly csekélyek, hogy módszeresen eliminálhatók.

gyanánt a »mozgást« (Bewegung) felfedezte. Azonban az egész okoskodás *μετάβασις εἰς ἄλλο γένος*. Miből tudom azt, hogy a tárgy és szellem azonosak? Abból, hogy a tárgynak és gondolatnak képe fővonásban lepik egymást; azaz, a létet mozgónak gondolom, a gondolatot is annak. De hiszen ama lét csak gondolt lét, a gondolat csak gondolt gondolat; miért nem egyezhetnének azok egymással? hiszen mindkettő az én gondolatom! A kérdés azonban ellenkezőleg az: a nem gondolt lét és a gondolt gondolat lepik-e egymást? Erre a feleletet hiába várjuk; mert erre nekünk emberekül felelnünk nem lehet. — Különb is körben forgás az egész. A kép egyezik a tárggyal, mert azonosak; és azonosságuk abból érthető, mert lepik egymást.

c) Megismerhetni a tárgyat teljesen, ha a szellem és a külső között, Leibnitz módjára, praestabilita harmoniát teszünk fel. Azonban ez többé nem ismeretelméleti feltevés; ez romanticismus. Ez esetben a lélek csak saját képeit ismeri, nem a tárgyakat; vajjon a kettő történetesen egyezik-e? azt többé nem mi ítéljük meg, hanem az Isten.

Volna ugyan még egy negyedik feltevés is, mely mellett az absolut tárgy ismerete lehetséges, ha t. i. azt képzeljük, hogy az emberi szellem titokszerű módon, középtagok nélkül képes behatolni a dolgok lényegébe. Ezen intellectualis szemlélet a tárgyakat teremtő erővel azonos volna, de természete szerint egészen ismeretlen, az eddigi ismert felfogási módoktól egészen elütő levén, annak ismeretelméleti fejtegetése nem adható. Marad tehát az oneredmény, hogy a dolgoknak magánvalójukban való felfogása, melyet a realismus feltételez, semmiféle módon nem eszközölhető.

3. A realismus harmadik előzménye abban áll, hogy az absolute független valóság és képeink lepik egymást. A megelőző két pontnak bírálata lehetővé teszi, hogy e ponttal röviden bánjunk el. Minthogy ugyanis amaz absolut valóság nem ismereti tárgy és minthogy az ismeret semmi módja nem mutatja változatlanul az ismereti tárgyat, azért a kettő között egyezés és lépés sem állhat fen. A mi ismeretünk csak a velünk viszonyba állott tárgyra vonatkozik; ezen tárgyat pedig ismerő tehetségünk ter-

mészete szerint fogjuk fel, — ez a tény. E kettő között a lépés lehetősége kimutatható, csak módját kell találni, a mi az ismeretelmélet feladata. Hogy azonban az abszolút valóság és a mi képeink fedik-e egymást, azt megítélni semmikritériumunk nincsen.

Feltéve ugyanis, hogy valaki azt állítaná: a kép és a tőlünk független tárgyak teljesen egyeznek, a kép csak a tárgy vonásait tartalmazza, s a tárgyban nincs tulajdonság, mely a képben vissza nem tükröződnék. Ha valaki ezt állítja, akkor, ha el is tekintünk azon mindenkoron fenálló különbségtől, mely van a subj. kép és a való tárgy közt, mégis azt kell kérdeznünk: mivel tudja ezt bebizonyítani? A kép teljességét csak a tárgynak teljes ismerete tüntetheti elő; ámde épen az ismeretnek ezen teljessége ugyanaz a kép teljességével. A tárgyat teljesen értem, ha a képét teljesen bírom, mert az ismerés egyetlen formája, eszköze a kép. A tárgy ismerete és a kép teljessége tehát azonos, s az egyik a másikra nézve nem bizonyító, mert mindkettő ugyanaz. A kritérium ismeretünk igazsága számára csak abban lehetne, hogy a tárgyat ismeretünktől elválasztva s a képet a tárgytól elválasztva bírnók szembesíteni egymással. Ámde a tárgy már ismeretünk tárgya s képünk maga ez ismeret. Addig tehát, míg ezen dualismust nem bírjuk létesíteni tisztaságában, kritériumunk az igazság számára nincsen; csak a ki a tárgy és a kép felett állana, az bírná megítélni azok egyezését. Mi azonban mindig csak két képet bírunk összehasonlítani: egy külsőt és egy belsőt, s mivel ezek csak térre nézve különböznek, azért soha a tárgyhoz magához elő nem hatolhatunk.

A realizmus ezek után három lehetetlenséget kíván lételéhez 1. egy ismereti tárgyat, mely nem ismereti, hanem ettől független, 2. egy ismerő alanyt, melynek ismerete egészen szenvedő állapot és 3. egy álláspontot, mely kép és tárgy felett állva, a kettőnek egyezését megítélni engedné, a mi emberi ismeret számára lehetetlen. A realizmus ennél fogva ismeretelméletileg nem igazolható álláspont; s akármilyen legyen is a tannak formája, e három nehézség kisebb-nagyobb leplezetlenséggel mindegyiknél ismétlődik. Hely szűke miatt, ennek fényes bizonyosságául, csak Hartmann Ed. ugynevezett »transcendentalis realizmusára« utá-

lok.* Mi a világot (szerinte) tökéletesen megbírnuk érteni. E megértésnél pedig a következő tényezők forognak fen: 1. az időn és téren kívüli lényeg; 2. ennek nyilatkozata, mint realis tünemény; 3. olyan kép, mely a kettőre (mint transcendent, tudaton kívüli tényre) vonatkozik és 4. a subjectiv látszat, mely egyikre sem szól. A képek ugyan subj. állapotok, de vannak bennök »transcendentalis vonások«, melyek a realis tüneményre s onnan a lényegre utalnak. Ezen vonásokban egyezik ama külső »Ding an sich« és a róla szóló képeink. — Ha mindezt türelmesen meghallgattuk, akkor kárpótlásul valamit ama »Ding an sich«-ról óhajtanánk megtudni. Ámde itt ér bennünket a kiábrándulás. Hartmann egész bölcsesége abban áll, hogy a tárgyak számosak, okilag működnek, mennyiségi tekinteteknek vannak alávetve, kiterjedtek, időben változók, — szóval közönséges silányságok, melyeknek nagy részéről a subjectiv jellemet Kant kimutatta vagy állította. Mi okon állítja Hartmann mindezt az absolut valóról, a mit Kant óriási munkával csak a relativ valóra érvényesnek mutatott ki? A realismus kedvéért!

A tan alapját pedig teszi az általunk felmutatott három lehetetlenség. Hartmann egyszerűen állítja, hogy a lényeget megbírnuk ismerni. Ez az 1-ső dogmatikus lépés. Különbséget tesz realis tünemény és lényeg közt, — ez a 2-dik semmivel sem igazolt tétel. »Transc. vonást« talál a subj. képekben, — ez a 3-dik kimutathatlan állítás. Az első az ismeret passivitását, a 2-dik az absolut valóságot, a 3-dik a kettő egyezését teszi fel, azaz ama három logikai előzményt, melyeket ismeret-elméletileg tagadnunk kellett. Minthogy már most azt találja, hogy képeink oly szépen ráillenek a külvilág tárgyaira, azért azt hiszi, hogy az absolut valót megismerte és észre nem veszi, hogy ama gondolt való csak gondolt való, és hogy csak azért felel ez meg a képnek, mert vele azonos. De a nem gondolt való, ez is egyezik-e a képpel? Itt aztán megszűnik minden realismus bölcsesége.

Nehogy ez igénytelen soraimat félremagyarázás érje, szükségesnek találom az azokból vonható következményekről még

* Erre vonatkozó művei. Kritische Grundlegung des transcendentalen Realismus. Berlin 1875. — J. H. v. Kirchmanns erkenntnisstheoretischer Realismus. Berlin 1875.

nehány szót elmondani. Félreértene e fejtegetéseket mindenekelőtt az, a ki bennök azt vélné olvashatni, hogy a világ lételét kétségbe vonom. Az ilyen »nihilismus«, bár némely philosophusra ráfogják, komolyan nem volt egyiknek sem meggyőződése, sem tana. A philosophia minden irányában első alapfeltevés: a világ létele; e nélkül felesleges volna az egész philosophia s azért még a subjectiv idealismus hirdetője is, Fichte, már az első időben is erélyesen tiltakozott ezen ráfogás ellen. »Dies ist jener unsinnige, grund- und bodenlose Idealismus und Egoismus zugleich, den mir nur beleidigte Höfflinge und ärgerliche Philosophen angedichtet haben«. Oly tan, mely a világ lételét tagadná, a philosophia történelmében nem lépett fel soha. Más kérdés az: vajjon ezen így létező világ-e az ismeret tárgya? Erre nézve is meglehetősen egyezik minden philosophiai rendszer. Azonban eltérés állhat elő azon további kérdésnél: vajjon öntudatunk közvetlenül ezen világot ismeri-e? Ez többé nem a világ létre vagy nemlétére, hanem az ismeret természetére vonatkozik. Ez ismeretelméleti kérdésre azt a feleletet adja a mi fejtegetésünk, hogy az ismeret szól ugyan a való világra, de hogy egyezik-e vele, azt megítélni nem bírjuk. Az obiectiv igazság számára tehát a mi ismerő tehetségünknek kriteriuma nincsen; a mi ismeretünknek közvetlen tárgya pusztán csak a mi alanyi képeink, a melyeknek igazsága számára bennök magokban s az alany természetében kell a kriteriumot keresni. Addig míg az igazságot a valóság és a kép egyezésében keresik, addig a kimutatása mindig fog emlékeztetni Jean Paul Richter ama drastikus hasonlatára, melylyel a »Flegeljahre«-ban az egymást szülő polemiák replikáit és duplikáit jellemezte: »es tritt der alte Cyclus vom Jücken und Kratzen, und von Kratzen und Jücken ein«. Ennek a körfogásnak megszüntetését tekintem az ismeretelméletnek methodikus legfőbb végeredményéül s ezt csakis a subjectiv idealismus álláspontjáról vélem elérhetőnek.

Egy másik következménye is van ennek. Az absolut valóság kétes becsű megismerése helyébe a közvetlen megélhető, önmagukban biztos erkölcsi igazságok kifejtésének kell állania. A világ létele postulatum azért, mert erkölcsi törvények értelmében cselekednünk kell; minthogy cselekedni kell, azért van valami, a mire hathatunk, a mit módosítani, nemesbíteni, tö-

kéletesbíteni lehet. Mindenek előtt saját magunkat. Az egységes világnézet, melyre a philosophia törekszik, nem a tárgy törvényeinek általánosításából származik; a mechanizmust és az erkölcsiséget megegyeztetni csak azon pontból lehetséges, melyre mind a kettő visszautal. És ez az egyedül ismeretes én; egyedül a subj. idealismus ismeretelméleti magaslatán teremhet a világ egységes felfogása. Ezt a realismus kérdéseivel szemben igaznak kimutatni, — volt e fejtegetésnek célja.

Böhm Károly.

PÉTERFI KÁROLY ÉLETE ÉS MUNKÁI.

BEVEZETÉS.

Philosophiai iskolák a század elején. Péterfi Károly.

A jelen század elején a bölcészeti gondolkozás nálunk is nagyobb arányokban kezdett fellépni. Egyik philosophiai irány beillett a közgondolkodásba s minden ellenhatás nélkül élt tovább az iskolák tanszékein, a másik botránkozást szült. A hatás és ellenhatás aztán némi életet támasztott, pártokat szült. s lettek philosophiai iskoláink, melyek közül egyik a kritikai, másik az empirikus, harmadik az eklektikus iránynak hódolt.

A kriticizmust a legkiválóbb gondolkozók fogadták el. — Főbb képviselői egy Márton István, Köteles Sámuel s a náluk későbbben fellépő Péterfi Károly. Márton *Systema Philosophiae criticae* című munkájával, mely ez iskola alapmunkája lett volna, hamar elkészült. De csak az első kötetet adhatta ki 1820-ban, a második kötettől a censor már megtagadta a nyomtatási engedélyt.* Köteles csak egyes részleteket adott, az egész rendszert nem építhette fel. Péterfi kiterjeszkedett a rendszer minden tagjára.

Az empiristák közül Ercsey Dániel a debreczeni tanár s az eklektikusok csoportjából Sárvári Pál hasonlólag debreczeni tanár, Fejér György s Imre János a legkiválóbb férfiak.

A kriticizmus legelső megmozdulásával magára haragította az egyházi s állami tekintély összes híveit. A kath. iskolákból kitiltották még 1795-ben, a protestáns iskolák tanszékein helyet foglalt ugyan, de képviselőinek kemény támadásokat kellett ki-

* L. Mándi Márton István élete. Szabó Károlytól. Pápa, 1860.

állaniok, kivált Márton szenvedett meg álláspontjáért.* Rozgonyi József, Budai Ferenc a Rosta írója, Szigeti Mihály stb. váltak híresekké a criticismusra mért csapásaik által. — Ma ez iskola ügye csupán mint a magyar gondolkodás történetének egy mozzanata érdekel bennünket, de nem kell feledniük soha, — hogy ők kezdtek e században derekasabban philosophálni, ők emelték föl az akkori phil. irodalmat s végre, hogy ez iskola férfiai rázták le a philos. irodalomról a latin nyelv bilincseit, s iktatták vissza itt is a nemzeti nyelvet a maga jogaiba. Kénytelenek ugyan felsőbbségük parancsára diákul is írni s előadni, de Márton száján egész durvaságában hangzik a panasz, hogy »tisztá magyarsággal nem írhattam, kénytelen levén magyarságot a régen megdöglött deák nyelv szavaival megzavarni« (Morál XXXVIII. és 728. lap) s mihelyt az egyházi felsőbbség — mint Péterfi mondja — az új idő szellemeinek fuvallatát érzeni kezdte, azonnal ismét magyarra fordítják könyveiket s tanításaikat s hozzá látnak derekasan a magyar bölcsészeti nyelv megteremtéséhez, és a mi szintén nem kis érdemük, írnak értelmesen és népszerűen.

Nekünk a következő sorokban ez iskola egyik főbb képviselőjével, Péterfi Károlylyal lesz dolgunk. Őt s munkálkodását óhajtjuk megösmertetni közönségünkkel, melynek kivált nagy magyarországi része Péterfit alig ösmerte eddig egyébről, mint phil. históriájáról.

ELSŐ RÉSZ.

Péterfi Károly élete.

I. A Péterfi-család. — Péterfi Károly születése, neveltetése, bécsi utja. — A marosvásárhelyi papság s a philosophiai tanári szék.

Péterfi Károly régi székely családból származott. Elei közül atyja sokat emlegette Albertet, a székelyek tábornokát, Miklóst, ki Zsigmond alatt 1419-ben a föld népéből s kevés magyar lovasságból álló hadával az ozmán csapatokat megvervén, Ikács

* A ki e támadásokról fogalmat akar magának szerezni, annak ajánljuk ez időszak legélénkebb polemikus iratai egyikét »A Kant szerint való filosofiának rostálgatását (Pozsony, Weber S. 1801.).

nevü vezéröket levágta s északi Bosnyákországot visszafoglalta. — Atyja kibédi Péterfi László tanulmányait Marosvásárhelyen végezvén, az akkori szokás szerint egy évig köztanító lett a rhetorikai osztályban s hivataloskodása után három évig a külföldi akadémiákat látogatta. Tudott zsidóul, görögül, diákul, németül s franciául. Hazatérvén 1783-ban Sóvárád nevü faluban pappá lett s itt hivataloskodott 46 évig, hivatalát folytatva egész az utolsó vasárnapig. Meghalt 1829. febr. 11. nyolcvan éves korában. Nejétől kovásznai Csorja Juliannától tizenegy gyermek, köztük 9 fiu maradt, kik közül csak egy halt el kiskorában, a többi emberkort ért mind.

A sok gyermeket természetesen nem birta iskolába juttatni a sóváradi papi jövedelem. Hanem hát azért volt az apa messze-földön híres tudományáról, hogy gyermekeinek a tisztességes tanulmányokban is oktatója legyen. Oskolát csinált a muzeumából s a fiuk egész a rhetorikáig tanultak otthon. Az apai kéz s az apai gond meg is látszott rajtuk. A mint a fiukat a legközelebbi székely főiskolába Marosvásárhelyre az apa páronként 1801-ben és 1803-ban behordta, a megfelelő osztály legjobb tanulói közé illett be mindegyik fiu. És lettek a fiukból Mózesből ügyvéd, Lászlóból, Albertből tudós nagyenyedi professzorok, Pálból orvos, Józsefből pap Marosvásárhelyen. Nem volt nagy a sóváradi eklézsia, de tudott az öreg patriarcha gazdálkodni, s a mint a fiuk nőttek, egyik megsegítette a másikat s megannyi jó családapa vált mindegyikből.

Péterfi Károly a negyedik gyermek volt. 1790. apr. 7-én Sóvárádon született s 1803-ban jutott a kollégiumba. 1806-ban túl volt a hat alsó gymnasialis osztályon, s az akkori szokás szerint subscribált a főiskolai törvényeknek s átlépett a magasabb tudományok hallgatására. Az édes apa, mikor hazamentek, a szülői szív szerelmével fogadta, mikor távoztak, aranyat érő jótanácsokkal bocsátotta útnak fiait. Az előttem fekvő Önéletiratban egész bensőséggel beszéli el Péterfi Károly, hogy kísérte ki őket apja a sóváradi lankákon keresztül a határig, hogy oktatta, hogy buzdította szorgalomra s jó erkölcsökre. A visszaemlékezések írója egész belemerül a szülők szerető gondjainak festésébe s csak később, mikor a kollégiumi élet kerül elő, ott látjuk, hogy a szülői szeretet nem adhatott annyi segédelmet, a mennyi a

neveltetéshez kellett volna. Szűken telt mindenre. De hát azok a sokat szidott, annyiszor meghurcolt kálvinista iskolák édes anyjai voltak a törekvő ifjuságnak! A kisebbeket kiosztották a nagyobbak közt privátára, a szegény, de eszes ifjakat odaadták az uri fiukhoz nevelőnek s aztán ott volt a tápintézet, legatio stb. s így csak megélt az ember s elvégezte iskoláit. Így ment az Péterfi Károlynál is. Péterfi mikorra subscribálni akart, már a közkezen forgó latin auctorok nagy részét átolvasta s népes osztályában az elsők közt vala. 1812-ig aztán elvégezte azokat a tanulmányokat is, melyek a marosvásárhelyi főiskolában akkor elő szoktak adatni. E tanulmányokat nem kell mai szemmel nézünk. Nem voltak azok szaktanulmányok. Együtt volt azok közt a philosophia a theológiával, joggal s a nyelvekkel. Inább egy nagyobb foku főgymnasiumi tanításnak felelt az meg, mint a mostani akadémiái tanfolyamoknak. Mindamellet csekélyül sem kell gondolkoznunk e tanulmányokról; először is együtt tanulták azt a leendő papok s tanárok s a közigazgatás és jogszolgáltatás emberei, másodsor, ha egyik vagy másik tanszék talán valami középszerűséggel volt betöltve, de volt aztán mindig a többi közt egy-egy *Köteles*, egy-egy *Tompa*, a kik iskolájuk szellemi központjai valának. Péterfi is e kettőt, *Kötelest* a philosophiai s *Tompát* a theologiai előadásokért dicséri. Amint aztán 1812-ben tanulmányait végezte, a gymnasium legfelsőbb, akkor philologiainak nevezett osztályába tétetett köztanítónak. Ezt a hivatalt azonban el sem foglalhatta, mert testvérbátyja helyettesítésére a Degenfeld-családhoz kellett mennie. Akkor a nagy magyar családok kezdték érezni, hogy »magyar embert, csak magyar ember nevelhet«. A közellevő kollégiumokban tehát előre kiszemelték a tehetségesebb ifjak közül fiaik nevelőjét s bár a kollégiumi tanítás mindenestre többet ért akkor az ugynevezett egyeteminél, mely ez időben semmivel sem volt több egy kath. kollégiumnál, de mégsem állott ott, hogy növendékeinek azt a szellemi érettséget, tapasztalatot, műveltséget megadhatta volna, melyet egy előkelő arisztokrata család a nevelőben keresett: ennél fogva a főuri családok a nevelőt előbb külföldi egyetemekre küldték s úgy alkalmazták. Gróf Degenfeld Miksa ily célból küldte Péterfi Lászlót, Károly idősebb testvérét akadémiákra, míg aztán oda lesz, addig Károlynak kellett bátyját helyettesíteni.

A grófi háznál Péterfi Károly, Degenfeld Ottó mellett két évet töltött. E két év rendkívüli haszonnal volt az ő fejlődésére. A család nagy könyvtára, a német társalgásban való gyakorlás, a francia nyelv tanulása stb. mind megannyi haszon volt rá nézve. Ő kivált a latin classica philologia oktatására helyezte a súlyt s dicsekszik, hogy a kis gróf mily hamar olvasta vele a classicusokat. 1814-ben aztán visszaérkezett László bátyja s ő átadta neki a kis gróf nevelését, maga pedig megtakarított pénzével útnak eredt a világba, gyűjteni tudományt és tapasztalatot. De csak Bécsig jutott, szűk körülményei nem bocsátották tovább.

A bécsi egyetemen kivált természettudományokat, élettant, psychológiát stb. hallgatott s a mellett Bécs gazdag gyűjteményeit s egyéb nevezetességeit szemlélte meg. — Bizony sokszor megesezt, hogy szükségét látott s kivált könyvgyűjtési szenvedélye nem egyszer ejtette bajba. Tesvére László azonban híven segítette s végre 1815-ben a marosvásárhelyi gyülekezet haza hívta, hogy lelkipásztora legyen.

1815-ben julius elején köszöntött be a várbeli nagy templomban. Papi hivatalát három évig viselte. Ez időszak alatt említendő róla, hogy az 1815-ben megkezdett külső vagy új templom építésére ő is áldozatot akarva hozni, Kotzebne-től *O k t a v i á t*, Lessingtől *Miss Sahra S a m p s o n t* lefordította, s az ott játszó színészeket fölkérte, válaszszerzőnek a két darab közül s az új templom javára valamelyiket adják elő. Meg is történt. Thália papjai több mint ezer forintot szereztek az új templom építésére. Papsága idejére esik házassága is. 1817. november 2-án kelt össze Bösszörményi Máriával, ki finomul érző lelke s szép műveltsége által igazi felesége volt évtizedeken keresztül.

1818-ban Nagy Enyedre vitték Köteles Sámuel. Utódról kellett gondoskodni. Az erdélyi ref. főegyháztanács Péterfi Károlyra gondolt, s őt nevezte ki a philosophia, anthropologia s politika professorává. Mint ilyen működött 19 évig. Beigatási beszédét épen a főiskola Marosvásárhelyre plántálásának százados évfordulóján 1818. június 6-án tartá meg. E beköszöntő beszédben már élesen jelzi phil. álláspontját. A philosophia — ugymond — nem históriai tudomány, hanem a tulajdon vizsgálódás tulajdon szüleménye. Első jellemvonása az igazság keresése s még

pedig azoké az igazságoké, melyek az embert legközelebből érdeklik. A philosoph őrizkedjék a szörszálhasogató skepticizmustól s vizsgálódásaiban ne az érzést, hanem az okosságot fogadja vezéreül, hogy mysticismusba ne essék. És ne csak keresse az igazságot, hanem szeresse is azt. »A ki kincset talál, elássa? A ki gyöngyöt halász, ismét a tengerbe dobja?« Beszédéből kitetszik, hogy philosophiai meggyőződésében is egy nyomon jár azzal, kinek a tanítói széken utóda lett.

19 évig volt Péterfi Károly ez izromban phil. tanár. Ez időszak alatt — mondja az Önéletírásában — annyi órát sem mulasztott, a hány amaz évek száma. Még betegeskedései is a szünnapokon estek. Tanárkodása alatt 3 éven át volt rector, 6 éven keresztül meg a pädagogarcha tisztét is viselte. A pädagogarchaság egy sajtósági intézmény volt a kisebbik Magyarország — Erdély és a Részek — iskoláiban; magyarul tanulmányi igazgatónak lehetne fordítani; a pädagogarcha tiszte volt a tanítás rendjét vezetni, a tanárokat ellenőrizni s e tekintetben az igazgató is alatta állott. Az igazgató különben csak a közigazgatást vitte s természetesen ebből a szempontból meg a pädagogarcha állott ő alatta.

Péterfi tanította a philosophiát, phil. históriát, anthropológiát, politikát s csak tanárkodása utolsó két évében kellett a főegyháztanács rendeletéből a latin irodalomra is kiterjeszkednie. Előadási nyelve elsöben a latin volt. Köteles ugyan már magyarul tanított, de a latin 1815-ben a reform. iskolák némelyikénél (Pápán, S. Patakon, Várhelyen stb.) ismét behozatott. Visszavették, mert a tanulók közt nagyon hanyatlott a classicus irodalom ismerete. Péterfi Károlynak is tehát latinul kellett kezdetben tankönyveit kidolgozni, majd a közszellem fordulását észelve magyar kéziratokat adott ki s magyarul kezdett tanítani. Ujítását azonban a főegyháztanács nem helyeselte s a latin nyelv ismét behozatott, de »az idő még hathatósabban fúvó szellemének« nemsokára ismét engedni kellett s az iskola újból magyarba öltözött. Phil. műnyelvünk természetesen gyarló lábön állott. Köteles és Márton kezdeményezései csak kezdemények voltak s egy philos. központ s folyóirat nélkül nehéz is lett volna e tekintetben megállapodásra jutni. Küzdött tehát Péterfi is a műszavakkal, de legalább volt e küzdelemre bátorsága.

Tanítványai a három-négy éves diákok (9—10-ik osztály) voltak, ma azt mondanók, hogy a philos. kar első és másodéves növendékei. Maga sem mulasztván soha, ezek mulasztásait sem tűrte. »Soha egyszerre egynél többfélét nem tanított s csak mikor ezt elvégezte, akkor kezdett egyébhez. Az egy ily órán tanítottat a másik óra elején, az egyik félhétben tanítottat a másik félhét elején, az egész tudományt a közvizsgálat előtt mindig elkérdezte.«

Az iskolai életre is volt gondja. 1830-ban egy munkája jövedelméből eredt szerény kis tőkével ifjusági kölcsönpénztárt alapított. Tanársága idejében különféle megbízásokban is részesült; majd a Teleki-könyvtár megvizsgálásában vett részt Antal Jánossal, a későbbi püspökkel, majd a szónoklást bízták rá 1827-ben a marosvásárhelyi s 1829-ben a bonyhádi zsinaton, majd meg azon bizottságba választották meg, melynek feladata volt véleményt adni arról, hogy a papi vizsgálatokra az akkori hittudományi irodalomból melyik könyvet jelöljék ki vizsgálati kézikönyvül. (A Somosy János s.-pataki hittanár theologiájára esett a választás.) Tanári s közéleti munkássága mellett philosophiai s tankönyvirodalmi dolgozatai is sok idejét vették igénybe és a sok elfoglaltatás végre vágyat ébresztett benne egy oly otium iránt, melyben egészen tudományos irodalmi munkásságának szentelhesse életét.

II. A tordosi papság. — Az 1848-iki események. — A tordosi papság vége. — A szászvárosi rettegés. — Egyéb forradalmi dolgok. — Dévai papság. — Purificatio. — Királyfogadás. — A bujdosás vége.

Tordosra, M.-Vásárhelytől jó távol, Erdély másik részébe azért vágyott tehát Péterfi Károly, mert az ottani jobb fizetés, kevesebb elfoglaltatás oly otiummal kecsegtette, mely előtte kiválóan alkalmasnak látszott irodalmi munkássága folytatására. Reményeiben csalatkozott. Tordoson sajtószertű viszonyok várták. Ez egy elnéptelenült reform. papi állomás, mely a szászföldön fekszik s akkor a szász ev. püspök hatósága alá is tartozott. Jövedelmét egy ref. papsághoz képest jelentékeny föld birtoka s a községből bejövő tized képezte volna. Mikor azonban Péterfi megérkezett, talált paplakot, melyben íróasztalát nem tudta hová állítani, ud-

vart, gazdasági épületek és kerítés nélkül, templomot szintén kerítés nélkül s omladozó falakkal. Az egyház pénztárában pedig daczára, hogy minden olyan volt, mintha ötven év óta semmire sem költöttek volna, nem volt egy krajcár sem.

És a nép, az isten adta nép! Elzüllött a magyarság, alig öt-hat ember értett még magyarul, a többi már oláh volt, mint a község görög kath. és gör. keleti lakosai. Nemzetiségükből kivetkezve, vallásuk is olcsó volt, csak a vásárló hiányzott. Iskola természetesen nem volt. Ettől a néptől a jövedelmet sem lehetett várni. A falu közös erdejéből a papot kiigtatták, a tizedet csak bizonyos czikkekre szorították stb. Péterfi eleget bajlakodott, de a szászvárosi tisztviselők, kik elébe ez ügy tartozott, maguk is dézmások lévén, egy hajóban eveztek a tordosiakkal s maguk ellen nem ítélték.

Péterfi látva hová jutott, helyzetét úgy fogta fel, mint egy missionarius. Megismerkedvén a körülményekkel, látta, hogy az oláhvá lett magyar kálvinisták azért nem járnak a templomba, mert magyarul nem tudnak. Első kötelességének tartotta tehát Tordoson egy magyar nemzeti iskolát alapítani. Irt a felséges kir. kormányzéknek, a szász ispánnak, az evang. és reform. püspöknek, ecsetelte a felfordult állapotokat, kért, könyörgött, hogy tegyék lehetővé az iskola felállítását s ez által nyujtsanak segédkezet a magyarság megmentésére.

Nem történt semmi. Neki tehát első dolga volt a templomot, templomkerítést stb. a lehetőségig rendbe szedni, azután az iskolához fogott s hallgatóit is igénybe véve, de főkép a maga költőségén és fáradságával kőből, téglából egy szép iskolát építtetett, a tanító fizetéséről gondoskodott s aztán gróf Csáky Györgyöt megtétette az iskola főgondnokának. Csáky t. i. az ő közeli nagyalmásai jószágán már egy népiskola állításával megmutatta a népnevelés iránti buzgóságát. A tordosi iskola e kedvező auspiciumok alatt egyszerre felvirágzott, 40—50 gyermek járt bele, magyar, oláh, cigány. Csakhamar rákaptak a magyar beszédre is. És a szülők — mondja az Önéletírás — kik előbb értetlenségükben szidták Péterfit, a miért az építéssel nekik is bajt s költséget okozott, most gyermekeik előmenetelét látva, örvendettek s áldották Péterfi igyekezetét. Neje híven segítette, a falubeliekkel szíves viszonyt tartott fenn s a magyar gyermekeknek mind-

annyiának keresztanyja volt. Ez így ment valami három esztendeig. A templom tehát már renoválva, az iskola már megalapítva: következett eszerint, hogy Péterfi Károly saját kényelméről is gondoskodjék. Hiszen oly szűk szállása volt, hogy ha tanuló fiai haza mentek, a faluban kellett őket elszállásolnia. Hozzá fogott tehát a paplak építéséhez. Már el is készült. De ő nem mehetett bele. Kezdődött az erdélyi oláh mócok »lándzsás világa«, s Péterfi a közeledő veszély elől családját Szászvárosra küldve, nemsokára maga is utána menekült.

Már szeptemberben fel volt az oláhok szeme nyílván. Az oláh bíró bement a reform. papi lakba s ott dicsekedett vele, hogy Enyed el fog pusztulni, hogy Enyeden kő kövön nem marad. Egyes oláhok az utcán fenyegetőztek vele, hogy a magyart ki fogják irtani, hogy a magyar alábbvaló lesz e földön a cigánynál. A szászok tudvalevőleg ebben a pontban megegyeztek oláh bajtársaikkal. A szászvárosi királybíró, valami Kirchner Fridrik szintén tudott abban, hogy Tordoson mi fog történni s az események azt mutatják, hogy az oláhok a szászvárosi tisztek kegyes jóakarataira számolhattak. Kezdődött tehát a lándzsás világ, először egy-kettő járt Péterfire, később mind töb-több oláh tolongott a parochiára. Enni, inni kellett nekik adni; később ennyivel nem elégedtek meg. Novemberben 50—60—100 oláh volt a rendes vendég, Péterfi háza éjjel is tele volt s utoljára élete is veszélyben forgott. Menekült tehát s azután szabad volt a vásár. A parochia s iskola körüli kerteket kiirtották, a faépületeket elhordták, a pincét, épen volt benne vagy ezerkétszáz vedernyi bor, kamarát, csürt kiürítették, Péterfi sokat vesztett, majdnem összes vagyonát, s a mit vagyonából elővigyázatból Szászvárosra küldött, azt meg ott vesztette el. Kinyomatott könyveit, melyeket épen eladás végett Pestre akart küldeni, az oláhok egyéb irataival együtt megtalálták, a falu tele lett pappal, elpusztították mindent. De még többet vesztett a magyarság ügye. Az oláhok rárontottak az iskolára s a földgömb, térképek s egyéb taneszközök s az egész iskola semmivé lett. A szegény tanítót háza népével együtt kikergették, menekült ez is Szászvárosra, de a rómaiak annyit üldöztek, hurcolták, fogságban tartották, kínozták stb., hogy végre is belehalt. A templom ép olyan sorsra jutott, mint az iskola. Az oláhok elfoglalták, be-

vitték a maguk keresztjeit, képeit s összecsdítve a közeli falvak pópáit, oláh templommá alakították. Az ünnepélyességekre megjelent az említett Kirchner Fridrik is, hogy ő, az evang. vallású szász királybíró, pohárköszöntőt mondjon a magyar nemzetiség két főfaktorának, a magyar iskolának s a ref. templomnak a megsemmisülésére.

Az oláhok aztán a szegény tordosi magyarokat az oláh templomba hajtották; láncokat, köteleket hoztak elő s kényszerítették őket, hogy legyenek ők is oláhokká. Kénytelenek voltak az oláhok kívánságába színleg beleegyezni, titkon azonban bejártak Szászvárosra Péterfihez, ki nem szűnt meg őket bátorítani, s jobb jövővel biztatni. De fel is karolta az ügyüket; úgy az egyházi felsőségnél, mint az akkor hatalmas Puchner, Wohlgemuth tábornokoknál; járt, kérelmezett, előterjesztéseket tett stb. Sikere természetesen mindennek semmi sem lett, legalább egyelőre nem. Volt Sagunánál is, ki abban mesterkedett, hogy ha az oláhok a templomot visszaadják is, legalább a magyar egyház ezer vékásnyi földbirtokát ossza meg az oláhval, mert annak kevés a földje. Természetesen Sagunának eszébe sem jutott, hogy az erdélyi reform. püspök meg ő vele csinálhatna előnyös osztozást! Végre 1851-ben fáradhatatlan sürgetéseinek annyi eredménye mégis lett, hogy a templomot, iskolát visszaadták. A szegény magyarok csak a romokhoz jutottak hozzá, kártérítésről szó sem volt. Ujra építették s javították épületeiket. Először is iskolamestert vittek s 1852-ben papot is. Péterfi nem akarta újból látni azokat az embereket, kik tordosi törekvéseit oly kegyetlenül megsemmisítették. Szegény magyar hívei számára azonban megőrizte az egyház hivatalos irományait, az anyakönyveket stb. Ezeket most visszaadta s az iskolának is adott át egy kis vagyont, 800 frtot, melyet ő gyűjtött s részben sajátjából adott.

Említettük, hogy Péterfi és családja Szászvárosra menekült. Itt egyik szállásról a másikra hányódva, vetődve, sokszor kiraboltatva, nagy rettegés közt kellett élniök. Többször ment 5—6 ezer oláh a városra, a szászok zeneszóval mentek elibök; beszállásolták őket a magyarokhoz; Péterfihez is, pedig csak két szobája volt, 20—30 jutott; ezek a kedves vendégek aztán a magyarokat mindenükből kiették, itták. 1849-ben egy oláh tribun plane odáig ment, hogy 30 ezer forintot követelt rajtok. A

szászok részvéletlenül vagy kárörömmel nézték a magyarok rettegését. Péterfire is jutott a sereből elég tetemes összeg. Végre megkerítették a pénzt s a félelemtől egyelőre menekültek.

Ekkor hallották a híret Péterfi László esetének is. László, Károlynak már említett testvérébátyja, nagyenyedi professor. az erdélyi Hegyalján levő boros-bocsárdi jószágán volt, mikor az oláhok meglepték. Innen többed magával elhurcolták s kegyetlenül megölték.

Péterfi Károlyék maguk is igen szorongó életet éltek Szászvároson. Lefeküdtek este s nem tudták, hol találja őket a reggel vagy általában lesz-e még reggelük. 1849. februárjában ismét egy szénakazalban huzta ki az éjszakát az egész család, Péterfi, felesége s kilencz gyermeke. Ez alkalommal a szászvárosi magyarságot csak az mentette meg, hogy az oláhok megtudták a Kemény Farkas közeledését, félreverték a harangokat és meggrottak.

Már ekkor Péterfinek egy fia, Dániel, honvéd volt. Beállott az még 1848. októberében. Most a másik négyet is elvitte az apja s beadta Kemény Farkashoz a 11-ik zászlóaljba. Most már öt fia volt honvéd, a hatodik még nem volt arra való.

Febr. 9-én megtörtént a piskii csata, Dániel fia golyósebet kapott, s a menekülésben való meghütés s hiányos ápolás a derék fiúnak halálát okozták. Meghalt távol családjától, az apja is csak később tudta meg, mi vége lett.

Gyulafehérvár ostrománál Péterfinek négy fia volt jelen. Gyenge gyermek-ifjak. Itt apjuk is meglátogata őket. A szászsebesi ütközet után Károly nevű fiát a muszkák elfogták. Péterfi Károly, kinek most elég dolgot adott vele levő családját fentartani s a katonafiukat szemmel kísérni, először azt hitte, hogy Károly fia is elesett, de néhány hét múlva értesült, hogy fogoly és Szebenben van. Rögtön utra kelt, feljárta Szeben minden kórházát s a katonalakásokat, de fiát ne találta. Végre értesült, hogy egy Nagy-Csür nevű szász faluban van. Oda is kiment gyalog s a lutheranus pap csürjében 700 fogolyra akadt, kik oda voltak berekesztve, s mint a barmok nyomorúságosan a szalmán fetrengtek. Szebenbe visszatérve kieszközölte, hogy fiát ideiglenesen szabadon bocsátották.

Családjá ez időben, hol Déván, hol Szászvároson tartózko-

dott, de ez utóbbi hely mégis biztosabbnak látszott, jobbnak tartották tehát ide jönni vissza. Még Déván hallotta Péterfi, hogy Szászsebes felől a honvédek a muszkák elől menekülnek, a piskii hidhoz ment a menekülők eleibe s ott László, Pál és Albert fiait összeszedte, s Dévára vitte őket magával. Nehány nap múlva meg kellett érní a szerencsétlen dévai fegyverletételt is. A Péterfi-család ismét Szászvárosra menekült, a fiuk közül csak a három kisebb volt a családdal, a nagyobbakat apjuk a Hátszeg vidékén helyezte el ide-oda házi tanítóknak.

Október elején Péterfit fogságra vitték Szebenbe, azt sem mondták miért s öt hét múlva hazabocsátották, a nélkül, hogy szólottak volna hozzá. Mig a fogságban volt, 300 véka buzáját, több szekér szénáját s több hordó borát a hadsereg számára elvették. Adtak érte valami fizetési utalványt, s mikor a fizetést kérte, elvették az utalványt is.

A magyar kormány rövid ideje alatt Péterfi Gf. Kun Kocsárd kivánságára büntető törvényszéki hivatalt vállalt, de ezt két hét múlva mint papi jellemével meg nem férőt, letette, s mint békebiró szolgált 2 frt napidij mellett. Ez a díj jól esett volna neki, mert családja fentartására alig volt már valamije. Azonban mikor kiadták, megbukott a magyar kormány s a Kossuth-bankókat elégették, így aztán az ő napidijait is összes pénzével együtt elnyelte a katlan.

Szebeni fogsága alatt hallotta meg, hogy másik testvére a volt nagyenyedi professor Albert »a liberalismus, de nem a fattyu, hanem az igazi liberalismus rettenthetetlen bajnoka — mondja az Önéletírás — a szenvedélyességig ernyedetlen, vasakaratu férfit, hosszas üldöztetései után Bukarestben, hova papnak menekült vala, 1849. áprilisében hazája s tulajdon szerencsétlen sorsa feletti mély aggodalmában betegségbe esvén, meghalálozott.«

Majd Péterfi Károly családjára is egymásután jöttek a csapások. Gyermekai, kik addig mind egészségesek voltak, egymásután estek forró betegségbe s végre hosszas fáradoalmak s emberfeletti erőfeszítések és izgatottság által kimerítve neje Böszörményi Mária is betegségbe esett s 1850. jan. 28-án meghalt. Egy hét múlva követte az anyát egy Mária nevü leánya is. E gyászos esetekhez járult még, hogy a szászok Albert nevü fiát, a ki ép 17 éves volt s terhes betegségét meglábolva apjának segítség-

gére lehetett, besoroztatták. Ily sok veszedelem után végre oda-
jutott Péterfi, hogy csakugyan nem volt hol lehajtani a fejét.
Ekkor 1850. ápril végén meghívták a dévai papságba.

Déván kevés jövedelem volt; de legalább hajlékot adott s
a családfő vissza volt adva önmagának s a tudományos foglal-
kozásnak. Az új életet csak a szebeni purificatio zavarta meg.
Mindjárt 1850. szept. 15-én katonák mentek érte s Szebenbe
vitték. Itt mintegy hat hétig volt fogva. E fogságnak a művelt
fogolytársakkal való társalgás még némi kellemet is szerzett.
Végre kikérdezték a forradalom alatt viselt birói tisztéről s az-
tán elbocsátották. Ezzel meg volt a purificatio s többet nem há-
borgatták.

Déván sokat irt, kedvvel szónokolt, de a dévaiak nem igen
látogatták az istenházát. Bizonyos fásultság vett erőt az embe-
reken. Istent okolták a katasztróféért, s még templomba sem
akartak járni, a miért őket nem segítette meg. Akár a fetis-
imádó, ki széttöri fetisét, ha panaszra ad okot! Dévai papsága
alatt mint a vajda-hunyad-zarándi egyházvidék képviselője
1850-ben a marosvásárhelyi, 1851-ben a kolozsvári, 1852-ben a
székelyudvarhelyi zsinatokon jelent meg. A dévaiakkal is jól
jött ki. »Az emberekkel békességben és egyességben volt —
mondja az Önéletírás, — senkit meg nem bántott, sőt bizonyos
tekintetben, minthogy a megbántódásokat kikerülte, a csekélysé-
geket fel sem vette, bánthatatlan is volt.«

Életrendjét Déván egészen megváltoztatta. A szeszes italok-
ról lemondott, bort is kevesett ivott. Vacsorája csak kávé volt.
Reggel már 4—5 órakor a Csengő forrásnál volt, ebből jót ivott
s azután a Csernapatakában megfürdött. Míg a botjával a jeget
betörhette, addig a fürdést nem hagyta abban. Ennek az élet-
rendnek, melyet következetesen folytatott, köszönhette, hogy egész-
ségét teljesen visszanyerte.

1852-ben a körutat tevő fejedelem Ferencz József üdvözlé-
sére jelölték ki paptársai s ő jul. 20-án a dévai kir. uradalmi
épület udvarán üdvözölte is az uralkodót. (E beszédet lásd Egyh.
Beszédei közt.)

Péterfi Dévára csak mint menekült s mintegy kénytelen-
ségből költözött s ott nem is talált sem lelki működésének őt
megillető kört, sem gyermekei nevelésére alkalmas helyet, sem

az ő kevéssel megelégedő természetének megfelelő jövedelmet. Vágyott tehát Déváról, s mikor Vásárhelyt a philos. tanszék megürült, szerette volna azt a kathedrát, melyet 1818—1837-ig nem kevés dicsőséggel viselt, újból elfoglalni. Itt azonban egy másik tragédia, mely László és Albert nevű testvéreinek s nagyszobeni professoroknak a sorsát döntötte el, ő rá is végzetes lett s a kivánt állást nem foglalhatta el. De megemlékezett róla egykori gyülekezete a marosvásárhelyi egyház, s újra meghívta papjának. E hivatalát folytatta 1867. máj. 26-ig, mikor 52 évi munkálkodás után a papi hivatalról lemondott s nyugalomba vonult. Azután még élt 1873. jan. 23-ikáig, a mikor is élte 83. évében a végelegyengülés halálát okozta.

Könyvészet (s egyszersmind forrás e szakasz kidolgozásához). 1. Önéletrajz (17 ívnyi kézirat.) 2. Gyermekeim kegyeletes emlékezése néh. édes anyjok Böszörményi Máriára. Édes atyjok P. K.-tól. M.-Vásárhelyt. Imre S. bet. 8-r. 11. l. 3. A tanítónak ujabban elküldetése. Bucsúbeszéd a marosvásárhelyi egyháztól. P. K. Sárospatak. Nádaskay bet. 1820. 8-r. 34. l. 4. Az igaz filozófus karaktere. Beköszöntő beszéd a marosvásárhelyi philos. tanszék elfoglalásakor. Debreczen. Tóth Fer. 1820. 8-r. 37 l. 5. Bucsú a philos. tanszéktől 1837. jun. 28. K. ir. 6. Másodszori beköszöntő beszéd a m.-vásárhelyi papi hivatalba. 1855. febr. 4. Kéz-ir. 7. Egyháztól bucsúzó beszéd. M.-Vásárh. 1867. máj. 26. M.-Vásárhely, 1867. Szabó L. 8-r. 27 l.

Dr. Kiss Áron.

GIACOMO LEOPARDI GRÓF, MINT A NÉMET PESSIMISMUS ELŐFUTÁRJA.

II.

Az újkori olasz irodalom legnagyobb költője, a kitünő philologus és jeles bölcselelő Giacomo Leopardi, egy ősi, tekintélyes, de elszegényedett olasz, kath. grófi család sarja, Ancona tartomány egyik félreeső zugában, Recanatiban született az 1798. év jun. 29-én. Atyja, a vallásban és politikában előitéletes, ultraconservatív Monoldo Leopardi gróf, régiségbuvárlataiba elmerülve, a családi könyvtárból alig mozdult ki. Szűkkeblű, kötelességeket nem, csak jogokat ismerő, kicsinységekben zsarnokoskodó, ellenvéleményt nem tűrő, intézkedéseinél gyermekei természetét figyelembe nem vevő atyjának extrem nézeteit korán józanul megítélő a gyorsan fejlődő Giacomo s atyja iránt örökre elhidegült. A családjának és imakönyveinek élő anyja bár szerette gyermekeit, Giacomot, Carlot, Luigit és Paolinát, kiket a leggyöngédebb testvéri vonzalom kapcsolt össze, de ferde nevelési elvből tulzásig kimért, hideg vala; kebléhez soha nem szorította kicsinyeit, csak kezét nyujtá csókra, kerülve az anyai gyöngédség éltető melegének legcsekélyebb nyilvánítását is. Giacomo ifjú életét inkább magányban és a könyvtárban tölté, mint a családi életben. Már zsenge korában annyira kifejlődött nála az egészségére rosz következményű, túlbuzgó tanulási hajlam, hogy éjjeleken át a lámpa kialvásáig irogatott. A nagytehetségű és páratlan szorgalmu ifjú 12 éves korától önállóan folytatva tanulmányait, megtanulta a zsidó nyelvet; a latin és görög irodalomra vonatkozó és nyomtatásban megjelent értekezései pedig általános bámulatot keltettek. Mint 17 éves ifju a kereszténység

dicsőítésére egy munkát irt — »Essay a régiek tévhitéről« és 18 éves korában pedig Anakreon szellemében alkotott két költeményét »Amorhoz« és »A holdhoz« alapos képzettségű philologok is antiknak tartották. Majd a francia, spanyol, angol, de különösen az olasz irodalom és hazája történetének tanulmányozására fordítja figyelmét. Különös tüzzel hatja át honának letűnt dicsősége, nagysága és megírja első canzonjait (1818) »Olaszország«, »Danté«- és (1820) »Angelo Mai«-hoz. E canzonok, melyek Petrarca politika: költeményeihez méltán sorakoznak, általános ujjongást és lelkesedést idéztek elő Olaszországban, a restauratio szomorú napjaiban. De míg az olaszok bámulattal és rajongással visszhangozák az ünnevelt Leopardi költeményeit, addig a szegény ifjú pokoli kínokat állott ki Recanatiban, hol élte 24. évéig maradt.

A szegény költő szomorúan festi le leveleiben (Epistolario Vol. I. 33. 61. 66. 86. l.) poklát, fogházát, az egészségtelen Recanati physiognomiáját és míg a szellemi dermedtség, a köznapi, őt nem értő, kisszerű lelkek e fészkből kivágyódik a nevezetes emberek körébe — kiesik elerőtlenedett kezéből a toll. A szellemi erő túlfeszítése kimeríté az amugy is gyöngye szervezetű ifjú testét: az alig 19 éves egyén már tönkre tevő örökre egészségét. Több hónapon át meg van fosztva szeretett könyveitől és erőt vesz rajta, nem az édes melancholia, mely oly sok szépnek lehet szülőanyja, mely néha édesebb, mint a gyönyör s vidámság, hanem azon kegyetlen, sötét, iszonyu búskomorság, melyet a munka s a mélyebb gondolkozás csak táplál, a munkátlanság pedig növel, s mely a fásultság nyoszolyáját szokta előkészíteni, hogy ráfektesse élő-halottként a kedélyt. Tétlen rabélete, a sors-tól rákényszerített henyeség, az érző lelkére méregként ható magány önmagára ügyelteti; föltárja előtte szeretet után sovárgó szívét, a női szépség ideálját alkotja meg lelkében, s midőn az ideált föltalálhatni véli Pesaroból Recanatiba érkezett unokanénjében, az impozáns szépségű Gertrudban, — a boldogtalan csak kínjait hatványozta; mert a nő csakhamar távozik, nem is sejtven, mily érzelemvihart keltett az idomtalan, hallgatag, embergyűlölő, de érzékeny s a szeretet utáni epedéstől majdnem elomló könyvbuvár szívében. A magát titokban emésztő ifjú tudóst leirhatlan kétségbeesés fogja el a grófnő távozásakor. Szívének rom-

jai, viharos érzelmei között magára hagyott 18 éves ifjúval először éreztetik szerelmi csalódásai ösztönszerűleg az élet ürességét, semmiségét és egyébként úgy szeretett tanulmányai haszontalanságát. (L. »Il primo amore« c. költ.) A munkát lehetetlenítő szembajtól is egy egész éven át (1819) gyötört költő önmagában évődik; keserűen kikel a természet kegyetlenkedése ellen, mely őt az ember egyik lényeges kellékétől, a külső díszről megfosztá. Fájdalmasan tekint vissza a lezajlott időre, éltének virág nélküli pusztaságára, az öröm poharát meg sem izelő ifjúságára; tisztán véli láthatni életének jövődő nyomorultságát s gyászos kísérőjét, a sötét melancholiát; reszket a jövő ürességétől, mint a testétől megfosztott lélek a pokol szörnyeitől. Rég hitetlen lelkének zürjét nem világítja meg a földi nyomort enyhítő vallásnak jótékony sugara. Megborzad magától. »Olyan vagyok, mint a kiszáradt nád; szenvedély nem férkőzhetik többé szegény szívembe, sőt még a szerelem örök, mindenható hatalma is megvan semmisítve már ifjúságomban! Hogy lehet elviselni ily életet illusiok, élénk érzések, phantasia és enthusiasmus nélkül?« (Epist. I. 180. l.) Szívfacsaró kétségbeesésig nyomottá lett kedélyhangulatában föl-föltör lelkében az öngyilkosság gondolata. (Epist. I. 185. és »Ifj. Brutus«). Szétzüllött illusiók, a lét üressége és kínja fölött érzett boszankodások, napjaink alkotója, a vaksors ellen intézett kifakadásai között s a halál utáni vágygyal szívében tengődött a szerencsétlen költő, a családi kicsinyeskedő, kínos gyámkodás, a szellemi magány és ridegség, továbbá az iszonyatos testi fájdalom sorvasztó nyomása alatt a gyűlölt Recanatiban. Szűkkeblű atyja megtagadta az elutazásra szükséges segínyt, ellenezte fia költeményeinek kiadatását, megghiúsítani akarta a kor egyik nagy emberével, a szabadelvű Giordanival folytatott levelezéseit. Végre hosszú akadékoskodások után az 1822. novemberben Rómába ereszté a tönkrejutás szélén álló fiát, azon reményben, hogy ott majd a papi pályára ráveszik.

A Rómába határozott szellemiránynyal, meggyökeresedett sötét világnézlettel utazó ifju az ős világ romjai közt nem keresett mást, mint a lelkes tudósok barátságából eredő, a lét ürességét kevéssé éreztető szellemi irritatiót, bátorítást és egy kis hivatalt, mely megmenthetné őt a keblétől jégfallal elzárt atyja alamizsnáitól és az éhhaláltól. Csakhamar csalatkoznia kellett.

»Egyedüli »élvezet«, mit Rómában találtam, az vala, hogy Tassonak San Onofrióban levő egyszerű sírján könnyeztem.« (Epist. 1. 292.) Sokszor említi leveleiben a római férfiak és nők tudatlanságát, a dőre, balga mulatságokat, a szellemet elhanyagoló, szörszálhasogató tudósok hiúságát, irigységét, hidegségét. Isolálva, magára maradva a könyvtárakba temetkezett; philologiai értekezéseket irt a római lapokba és eléggé elmélkedhetett a régi dicsőség romhalmazán a lét semmiségéről. Némi enyhítést nyújthatott neki Reinholdnak, a hollandi és Niebuhrnak, a porosz követnek baráti vonzalma; ez utóbbi magasztalással hirdeti szóban és írásban költőnk nevét, de az egyházi rendbe lépni nem akaró Leopardinak Rómában állást nem sikerült szereznie. A szegény költő csalódásokkal gazdagabban, letarolt szívvel, az istent az emberiség nyomorgatásában gyönyört találó sötét hatalommal helyettesítve, a magasztos eszméket szende agyrémeknek, az ifjuság álmoképeinek, a létet iszonyatos, tragikus ajándéknak tartó meggyőződéssel tért vissza atyja sürgetésére a hajdani nagyság romjainak, a római dicsőség sírhalmának városából szülői házának . . . bibliothékájába. Ily sötét lélekkel tér vissza 1823. májusában Recanatiba, hol testi és lelki ápolás helyett hidegséget és érzelmei miatt szemrehányást talál és hol fájdalomban és magányban két évet töltött el. Ez időben jelent meg költeményeinek első gyűjteménye. (Canzoni. Bologna. 1824.) Életéről, reménytelenségéről szomoruan érdekes felvilágosítást nyújt Giordanihoz intézett levele (Epist. I. 352. 353.): »Tanulok éjjel-nappal, de tanulmányaim velem együtt megváltoztak. Az érzelmest és pathetikust, mint unalmast és gyermekest kerülöm s csak az igazságot és az emberek nyomorát kutatom.« Elfoglalja helyét az értelem lelkében és elmélkedik a szende illúziókat megsemmisítő valóságról, igazságról. Iszonyu tetszést talál ennek szemléletében, mely gúnyosan figyelmezteti őt szívének össze tiprott bálványaira. A szenvedélyek kialudtak benne; hajlam és gyűlölettel el nem vakitva fárad a lét nyomorának felkutatásán.

Sinlődő teste Recanatiban hovatovább elzüllik, de a pénzhiány az atyai házhoz kötő reménytelen életét s azért a halál karjaiból vélte magát megszabadíthatni, midőn Stella könyvtáros, klasszikai kiadások vezetésére Milanóba meghívta. 1825. jul. Bo-

lognán át Milanóba, innen ismét Bolognába vonul szerencsétlen költőnk, csekély irodalmi keresetéből tengetve életét s kiadva kisebb prózai dolgozatait és költeményeinek újabb gyűjteményét. (Versi del Conte G. Leopardi. Bologna 1826.) Bolognában ismerkedett meg a rendkívül művelt, tudós, de éltes Malvezzi grófnővel. A szerencsétlen költőnek könnyen hevülő szíve lángban ég, midőn testvéréhez, Carlóhoz (Epist. I. 456.) ez összeköttetésről ír: »Barátsága nevezetes epochát képez életemben, mert meggyőzött arról, hogy vannak még örömök a földön, mit lehetetlennek tartottam eddig, és hogy képes vagyok még illúziókra a tapasztalás daczára. E nő felrázta lelkemet nem az álomból, hanem a halálból«. — E rövidke ismerettség azonban mélyebb nyomot nem hagyott hátra L. lelkében. Miután az 1826/7-iki év felét ismét honn tölté, a tavasz kezdetekor Bolognán át Florencbe ment.

Florenceben szembaja az egész nyáron át kinzá; szerencsés-jére a város legjelesebb emberei s az idegenek — Niccolini, Gino Capponi, Frullani, Giordani, Colletta, Manzoni, Bunsen — vigasztalása, barátsága legalább pillanatra elűzé a költő melancholiájának sötét szellemeit. Az 1827/28. telét az egészséges levegőért Pisában tölté. 1828. nyarán ismét Florenceben a politikai száműzöttek menhelyén találjuk őt, régi barátjai körében, kik Viesseux könyvtárusnál összegyűlve a haza regenerációján tanakodtak. Leopardi pessimismusa ez időben elérte azon magaslatot, honnan tekintve barátainak törekvése semminek, haszontalannak tűnik fel előtte. Világnézete szerint egyesek és a társadalom nem a véletlen vagy az emberek miatt szenvednek, hanem természetüknél fogva szükségképen nyomorultak.

Elmult már az a korszak, midőn a költő maga is lelkesedett a hazáért és lelkesített, de most keserű mosolylyal nézi barátai »balgaság«-át. Testvérének, Luiginek halála után a család sürgető kívánata, de leginkább pénzhiány miatt az 1828. novemberben visszatér poklába, fogságába, »hol a halottak boldogabbak az élőknel«. 16 hónapig szívja szülőföldre rontó, gyűlölt légkörét. Mily kínokat állott ki, mily keserűség gyülemlett meg lelkében, különösen az 1828/9. év telén eléggé mutatja »Emlékezések« c. klt. Örömujjongással fogadja a jeles államférfi és híres történetíró, Colletta által gyűjtött pénzbeli segílyt, mely lehetővé

tette Recanati elhagyását. Magán kívül keresi szenvedéseinek okát; a helyváltoztatással vél segíthetni magán, pedig mindentüvé magával viszi fájdalomának gyermekeit. Az 1830. év májusában Bolognán át Florencbe megy régi barátai körébe. Lemondván az írásról és alkotásról, philologiai kéziratának rendezését egy schweizi philologus barátjára, Sinner Lajosra, bizta és költeményeinek új kiadását pedig barátjaira. (»Canti del Conte G. Leopardi. Firenze. 1831.«) Az 1831/2. év telét Romában tölti. A szerelem ismét többnek tűnt fel előtte agyrémnél, balgaságnál. A szerelem után vágyódó, izzó szívvvel megáldott költő — »nincs szükségem sem hirre, sem más effélére, hanem szeretetre«, mondja magáról — újra keserűen csalatkozik. Ezen szerelmének szívét szétzúzó eredményére vonatkoznak az 1836-ban kiadott »Aspasia« és »A se stesso« c. klt.

Szembajától újra kinzott költőnk az 1832. márc. Florencbe menve, megkezdi életének legnyomorultabb korszakát. Tiltakozik az atyja által írt, de neki tulajdonított ultraconservatív »Dialoghetti« ellen. Keresztül menve a csalódások minden nemén, megtört egészséggel, nyomorogva, emberhez alig illő életet élve, az elárvult, otthontalan kényszerül mégis végső nyomorában atyjához fordulni s szívet megrázóan könyörög néhány scudiért, hogy éhen ne haljon. Ismételve foglalkozik az öngyilkosság gondolatával, mindamelllett tiltakozik azon felfogás ellen, hogy világnézlete egyéni bajainak lenne kifolyása. A kétségbeesés mily sötét éjébe süllyedt már ekkor költőnk, mutatja »Operette morali« c., Florencben 1834-ben kiadott munkájában lévő »Párbeszéd Tristan és barátja között«: »Bizony mondom nektek, a nyomor engem le nem igaz és a sorssal nem alkuszom meg, mint sok gyáva teszi. Van bátorságom kívánni a halált oly hévvel és őszinteséggel, milyennel semmi után sem rajongok. Ha valaki jövőmről beszél — alig tartóztathatom magam a nevetéstől, annyira meg vagyok győződve, hogy az út, melyet még meg kell haladnom, nagyon rövid. E meggyőződés az egyetlen gondolat, mi fenntart. Könyvek, tanulmányok — nagyon csodálkozom, hogy ezeket egykor szerethettem — nagy tervek, remények hírnévre és halhatatlanságra oly dolgok, melyek fölött hogy csak nevések is — rég idejét multa. E század terveit és reményeit nem nevetem ki; teljes szívemből kívánok azoknak jó sikert; csodálom,

tisztelem őszintén a jóakaratot, de nem irigylem sem a jövő nemzedéket, sem azokat, kik soká fognak élni. Azelőtt irigyeltem az ostobákat, bolondokat és a magokról sokat képzelődőket. Most nem irigylem sem a bölceket, sem a bolondokat, sem a nagyokat, sem a kicsinyeket, sem a gyöngéket, sem a hatalmasokat. Irigylem a halottakat és csak velük cserélnék. Minden barátságos kép, minden gondolat, mely a jövőre irányul s magányomban fölkeres, szórakoztat, elválaszthatlan a haláltól és csak azal végződik. Ez epekedésemben nem zavar engem többé ifjúságom álmaira való visszaemlékezés, sem azon gondolat, hogy hasztalanul éltem. Ha megérkezik a halál, oly nyugodtan és megelégedetten halok meg, mintha sohasem kívántam, sohasem reméltem volna mást a világon. A halál az egyedüli jótét, mely sorsommal kibékít. Ha választanom kellene Caesar és Nagy Sándor minden mocsoktól megtisztított dicsősége, hírneve és a halál között — azt felelném minden ingadozás és tétova nélkül: ma akarok meghalni.*

Halálra fáradtan megteszi utolsó vándorlását, helyet keresvén, hol fejét örök nyugalomra hajthatja. Az 1833. év okt. Nápolyba ment, hol leghűbb, legigazabb, legönfeláldozóbb barátjánál, Ranieri- és ennek nővérénél megtalálta a nyugalmas kikötőt. Mosolyogni látszik reá a megelégedés némi sugara; az esti pír bearanyozza élte utolsó szakát, hogy azután küzdelem nélkül a sír örök éje boruljon reá. A bájos vidék, javuló egészsége, Ranieri szeretetteljes ápolása, érintkezés a nevezetes idegenekkel, többek között a vele sokban rokon szellemű német költővel, Platennel — ha nem is szüntették meg, de legalább enyhíték nyomorát és megbarátkozni látszott azon gondolattal, mitől azelőtt irtózott, hogy sokáig élhet még. Ez időben adta ki »Operette morali«-ját, megírta utolsó canzonjait, irt több kisebb prózai munkát, számtalan aphorismát, melyeket halála után Ranieri adott ki (Firenze. 1845). Nagy gondot fordított »Paralipomeni della Batracomiomachia« szatirikus-politikai költeménye befejezésére, melyet szintén Ranieri adott ki (Páris. 1842).*

Az 1837. évben Nápolyban dühöngő cholera elől a költő, épen midőn Ranierinek a Vezuv lejtőjén levő kerti lakába akart

* A költő halála után jelentek még meg, barátaitól kiadva a következők: *Epistolario*.« Firenze 1864., »*Studi filologici*« Firenze. 1853. és »*Saggio sopra gli errori degli antichi*.« Firenze. 1864.

vonulni, megtalálta az oly epedve várt halált. Organikus szívbaja utólérte és az 1837. év jun. 14., élte 39. évében, rövid halálközdelem után, barátja karjaiban meghalt. Utolsó szavai valának: *Ci vedo piú poco — apri quella finestra — fammi veder la luce!* Hasonlót mondott Göthe is halálközdelmében. Barátja, Ranieri Nápoly közelében fekvő Fuogritta helység sz. Vital templomának sírboltjába temetteté el a drága hamvakat, melyek fölé sírkövet emeltetett.*

Igy élt szegény költőnk! Nem ismerte, nem is kereste ő a tivornyák és érzéki élvezetek között fölnevelkedett, a Heliogabal- és Sardanapal-féle viharos dőzsölések, a lucullusi ebédek és a gyors serlegek gyönyörei között élő Byron orgiáit. Nem volt szenvedélyeinek rabja; a szerelmet sem kereste a feslettségben s valamint tanaiból, úgy életéből sem lehet oly erkölcsi elvet levonni, mely embergyűlölet és kéjvadászatból van összetéve és melynek két parancsa van: gyűlöld felebarátodat és szeresd felebarátod feleségét. A 19. század salonjainak blazirt, munkátlan fájdalom-martyrjai igen sokat tanulhatnak ez igazi martyrtól, ha életsorsát összehasonlítják élettevékenységével, folytonos munkásságával.

III.

Ilyen vala az emberi szerencsétlenség e ritka példájának élete!

Ranieri, kinek házában a költő élte 7 utolsó évét tölté, — Leopardi halálos órájáról szóló tudósítását e szavakkal fejezi be: »Igy végződött a nagy költő élete! Ő igazságos, nemes, szép-lelkű, ritka loyálisusa s rendkívül önérzetes vala. Megveté az embereket, mert túlbecsülte azokat. Kétszer szeretett, úgy mint csak Itáliában lehet szeretni és meghalt szüziesen.«

Hogy volt kötelék ezen élet szenvedései és azon philoso-

* Leopardi életére nézve bővebb adatokat nyerhetünk a költő leveleiből. Ranieri A.-nak: »Notizia intorno agli scritti, alla vita ed ai costumi di Giacomo Leopardi« c. művéből; Gordani »Opere. (Firenze 1846. Vol. II.) c. és Brandes Gustav: »Giacomo Leopardi's Dichtungen.« (Hannover, Rümpler) c. dolgozatából.

phia között, hová a csalódásoktól zaklatott költő lelke mintegy végső menedéket keresve vonult — az kétségtelen. Leopardi szenvedő alakját nem lehet elválasztani philosophiai tanaitól! Sinnerhez irt levelében (Epistolario II. 191.) és Gino Capponihoz intézett »Palinodia« c. k.-ben L. tiltakozik azon felfogás ellen, mintha philosophiai nézete személyes szenvedéseinek, anyagi viszonyainak, egyéni bajainak lenne eredménye és kéri olvasóit, hogy nyomorának folytonos fölhánytorgatása helyett inkább cáfolják meg philosophiai megfigyeléseit és következtetéseit.

E tiltakozást egész merevségében el nem fogadhatjuk; valamint minden bölcselnél, úgy L.-nál is nemcsak az egyéni viszonyok, az idegrendszer és testi állapot, a sors, tapasztalás és környezet, hanem még a kor- és nemzeti szellem is többé-kevésbé befolyást gyakorol a szellem-mozgásra. A metaphysikai nézetek, különösen az ember boldogságát eldöntő tételek, nem számtani műtétek. Nincs oly érzelem, melynél az ismeret tárgyiaságát meg ne zavarná az értelmet hordozó személyiségből fakadt subjectiv elem. Teljesen tiszta értelem ép oly kevésé lehetséges, mint absolut tiszta hang. A philosophálásnál az egész ember: az ész és szív is közreműködik. Ha mindezekhez hozzávesszük a nagy forradalom elviharzása után, különösen a restauratio korszakában Német-, Angol-, Francia-, Spanyol-, Magyarország- és szláv államokban a kedélyek egy részét elbátortalanító és a népek helyzetének javíthatásán kétségbeeső nyomott hangulatot, mely ez időnek éppen legjelesebb szellemeinél jutva kifejezésre Byron-, Platen-, Lenau-, Heine-, Musset A., Pusckin-, Lermontoffot, Mickiewiczet, Schopenhauert, a zenében Beethovent és Schumannnt hozta elő, hazánkban pedig (1790—1835.) a nemzeti kétségbeesés dalát zengő, a romlásnak indult magyart sirató s a gyászkürtöt harsogató költőket hozta létre; ha figyelembe vesszük L. szellemének kifejlődése- és tevékenységekor Itáliának, a nemzetek e Niobéjának szomoru helyzetét, a veszni indult hazán kesergők könyveit, az elégteltenek, elítéltek, gályarabok, száműzöttek jajkiáltásait; ha nézzük L.-nak a fájdalom szakadatlan sorozatából álló, a szeretet és boldogság után folyton epekedő s folyton csalatkozó s pusztán hideg értelemre nem mutató életét: — be kell val-

lanunk, hogy a gondolkodó Leopardi bölcselete — mint az költeményeiben, leveleiben, de különösen »Operette morali« c. munkájában jelentkezik, — nem pusztán a hideg értelem, a dialektikai agymozgás szüleménye, hanem együttes eredménye a kor s nemzeti szellem, továbbá az egyéni szellem — értelem, szív, életviszonyok, sors stb. — összműködésének. — Ezek együttvéve szülték Leopardinál a philosophiai pessimismust.

A költőt egyéni sorsa vezette az emberi sors vizsgálatára. Egyéni nyomorához járult a szellemi fájdalom, azon hova-tovább erősödő, mindinkább előtörő meggyőződés, hogy ő és mindazok, kik éreznek és gondolkodnak, szükségképen szerencsétlenségre születtek. Előhaladott értelme kutatta a dolgok lényegét, mivoltát s a lét üressége, kinja fölött lebegő szende látszatot eloszlató világosságot, igazságot, mint a saisi ifju, egészen másnak találá, mint reménylé. Így lett az egyéni költőből a világfájdalom, a világnomor költője. Ő először költő vala és mint ilyen mélyen érzé magában az ellentétet egy nemes szellem határtalan törekvése és az alacsony világ között, melybe száműzetett, s miután ezen, először személyesen érzett ellentétet a világrendben mindenütt feltalálhatni vélte, csak akkor emelkedett föl philosophiai álláspontra.

»Ha meghidegült teljesen szívem az izgalmak, az ifjuság gyöngéd, szende álomképei iránt, melyekre még most is epedve és könnyezve gondolok; ha majd egykedvűen, eltompultan szemlélem a világ összes bájait, szépségeit, melyeket a természet vagy a művészet nyujthat, — akkor nyomorult életem hátralevő részét a fanyar igazság kikutatására szentelem. Kutatni fogom, mire született a nyomorral és a fájdalmakkal terhelt emberi nem, mi célja a természetnek és a vak végzetnek, hogy szenvedéseinken gyönyörködik, mily törvények szerint kering e nagy mindenség, melyet én csak bámulni tudok, s melyet a bölcsék dicsőítenek? Kutatni fogom azért, mert az igazságnak — legyen bár vigasztalhatlan — meg van a maga varázsa, bája. Hogy valjon tetszeni fog-e a tömegnek az általam megismert igazság, s valjon megérti-e, — azzal nem törődöm, mert rég kialudt szívemből az üres phantom, a hirnév utáni vágy.« Ezeket írja magáról Leopardi »Carlo Pepolihoz« c. költeményben.

Ily szellemiránynyal vizsgálván a világot, törekszik feledni

saját nyomorát s a létet azon eszközökkel igyekszik boncolgatni, melyeket a vonzalomtól és gyűlölettől, az indulatoktól és szenvedélyektől el nem vakított tárgyiasságra törekvő, egyéni viszonyait, amennyire lehetséges, feledő philosophustól megkivánnunk lehet. De sok időbe, még több szenvedésbe került, míg elérte, vagy jobban mondva megközelítette Spinoza azon értelmi magaslátát, honnan a tiszta ismeret fényével hidegen tekinthetett le szívének izgalmaira, lelkének ingadozásaira. mert L. nemcsak bölcselő vala, hanem költő is; magas értelem mellett még magasabb képzelő erővel rendelkezett és egész élete nemcsak a külvilággal folytatott harcból állt, hanem ama küzdelemből is, melyet szíve értelmével vívott. Ismételve jogait követelő szívének elfagyasztott virágai újra meg újra kihajtani akarnak, keblének elfojtott, oly gyakran az értelem által semmiseknek mondott érzelmei ki-kitörnek, mint Perzsia gyantás térein a földalatti lángok, s a bölcselő gondolatai gyakran elvesznek a lyricus ömlengései között. Végre némileg mégis sikerült, sok szenvedések, élettapasztalatok árán eszéből ciliciumot vonni szíve körül és iszonyu kéjjel nézhette rajta a vércseppeket.

Leopardi keresztül ment Hartmann 3 illúzióján; ez utjában jóllehet gyakran visszaesik a már egyszer hiúknak, üreseknek ismertek körébe, de folyton törekszik megszerezni az értelmi meggyőződés azon varázsát, mely — mint Kemény Zsimond br. mondja — kiolthatatlan Pharusként világít az érzelmek éjjelén s mely, mint a salamandra a tűzben, az indulatok olvasztó kohóban is sértetlen marad.

Hartmann szerint a lehetséges boldogságnak 3 formája van; az ember 3 uton reményli boldogságát megvalósíthatni. — Vagy azt hiszi, hogy a boldogságot a földi, tényleges életben megtalálhatja az élet örömei, szívének nemes érzelmei, szenvedélyei, szóval egyéniségének megvalósításával, vagy reményli, hogy a túlvilági magasabb életben nyerendi el boldogságát; s szenvedései között e reményben keres vigaszt, örömet. E túlvilági boldogság rendesen a szegények, elnyomottak, megvetettek végső menedéke. Vagy pedig a haladás s tökélyesedés által hiszi elérhetőnek s előre örül, boldog, hogy a jövő nemzedék szerencsésjén, üdvén dolgozhatnak; lelkesül a tökélyesedést, haladást eszközlő eszmeért s érte egyéni létét is feláldozza. Hartmann szerint

mindez ábránd, csalkép, illusio. Az emberiség egyik ábrándból a másikba esett. Az ó-kor a tényleges életben, a keresztény gondolkozásu középkor a jövendő, tulvilági életben kereste és a mostani kor pedig azt hiszi, hogy a haladásban megtalálandja a boldogságot. Nem fejtegetjük, hogy helyes-e ezen nézet, vagy nem, de annyi bizonyos, hogy L. szintén 3 formában kereste a boldogságot; átment, bár nem a Hartmann által felállított rendben, mind a »3 illusion« s valamennyit hazugságnak, agyémnek, semmisnek mondá, melyek a szerencsétlenséget csak növelik. E nézetének bebizonyítására a legnagyobb szívóssággal és állhatatossággal keresi fel mindenütt a roszt, a szerencsétlenséget, a lét nyomorait, céltalanságát, a rosznak győzelmét a jó fölött.

A család vallásos légkörében, a megfeszített istenember s a hitüket vérükkel megpecsételő marttyrok szenvedései, az emberek megváltását és új erkölcsi rendet teremtő kereszténység magasztos tételei mélyen érinték a tüzes képzelődésü és gyöngéd kedélyü ifjú szellemét »Saggir sopra gli errori degli antichi« cz. vallásos dolgozatában meleg apologiát irt az emberiséget a tévhitektől megóvó kereszténység dicsőítésére. De a 17 éves apologeta köpenye alatt észre lehet venni a skepsist, mert már itt hangsulyozza a tudomány szükségét az igazság megállapításánál; már itt hangoztatja, hogy a kereszténység körébe is néhol befészkelte magát a babona. Hovatovább rohamosan szűkül tanulmányainak haladásával hitének köre s csakhamar az egykori apologetának hite előtte a mesék és hazugságok áthagyományozott tömegének tűnik föl, mely az ismeret előtt meg nem állhat.

Keresztül menve a csalódások és fájdalmak tengerén s felemelkedvén philosophiai álláspontjára, gyermeki bizalmát a gondviselésbe csaló ábrándnak, az ifjuság álmainak, phantasticus képei egyikének, az ismeret leheletétől könnyen eldönthető lenge kártyavárnak tekinté. Az ember fiaira szeliden lemosolygó, örök fényben ragyogó istent addig kereste, míg utoljára sehhol sem találta fel. A vallásos apologetából az egeket és a világrendet fenkelt homlokkal ostromló titán lesz, ki gyűlölettel és boszankodással fordul napjaink alkotója, az emberiség nyomorában kéjt találó sötét végzet ellen. Igaz ugyan, hogy a költő Leopardi néha, pillanatra megrendül a sors nagy csapásai alatt, mint p. o. testvéreinek Luiginek halálakor, megrázkódik azon vakmerőségen, melylyel megkezdé a harcot a minden lét ismeretlen alko-

tója ellen s alázatos szívvel visszavándorol gyermekkorának istenéhez; igaz, hogy néha Istentől reámért nehéz megpróbáltatásnak tűnik föl előtte sötét sorsa, — de a gondolkodó, bölcselő Leopardi csakhamar hitetlenül rázza fejét, boszankodva gondol gyengeségére, melylyel magát lealacsonyítottnak hiszi s visszatér meggyőződéséhez, mely szerint a csillagokon túl nem vigyáz utainkra baráti szem, hanem rajtunk és a mindenségen iszonyatos végzet, sors uralkodik, mely megromlásunkra törekszik s mely az ifjúság szende álmainak megvalósítása helyett a megsemmisülés utáni vágyat hagyja egyedüli vigasztalónak szívünkben. Nem a jóakaró istenség, hanem a romlásunkra törekvő rosza-akaratu sors alapja, elve az összlétnek. E meggyőződésében neveti azokat, kik a túlvilágon keresik boldogságukat. »A túlvilági élet nagyon üres vigasztalás, mely korántsem kárpótolhat a jelen élet hosszú nyomorának elviseléseért!«

A mindenséget tehát Leopardi szerint vak, kegyetlen, zsarrok, gúnyos hatalom kormányozza, melyet majd fatumnak, majd természetnek nevez és mely irgalmatlanul végrehajtja szeszélyeit, nem törődve az emberek jólétével vagy fájdalmával s melynek célja után hasztalan kutatunk, mert kérdésünkre maga a természet sem ad választ.

Többször kifejezi ezt költeményeiben, p. o. »Sappho utolsó éneké«-ben, de leginkább »Párbeszéd a természet és egy islandi között« c. dolgozatában. »Az islandi, a természet és az emberiség okozta szenvedéseket kikerülendő, keresztül barangolja a világot s eljut az egyenlítő alá, Afrika belsejébe, oly helyre, hol ember még nem járt. Egy sziklához közeledve, észreveszi, hogy az egy rendkívül nagy, félig szép, félig iszonyatos kinézésű, fekete szemű és haju nő. Megborzadva érti meg, hogy ez maga a természet, mitől a föld kerekiségén mindenütt annyit szenvedett. Miután elmondá mindazon sérelmeket, melyekkel az embereket a természet kínzá — így szólt a nő: Azt hiszed, a világ érettetek alkottatott? Tudd meg, minden munkámban, rendelkezésemben, kevés esetet kivéve, egészen másra gondolok, mint az emberek szerencséjére vagy szerencsétlenségére. Ha valami módon, vagy valamely eszközökkel tetszéstek szerint cselekszem, csak igen ritkán veszem észre, mert rendszeren nem tudom, mikor szerzek nektek fájdalmat vagy örömet. Ne is higgyétek, hogy azért teszek

valamit, hogy nektek használjak, vagy veletek jót tegyek, sőt, ha egész nemeteket megsemmisítem, — még azt sem veszem észre. Az islandi nem tudja ezt felfogni és válaszában ez eljárást oly egyénnel hasonlítja össze, ki vendégeket hív villájába s azután bántalmazza azokat a megvendéglés helyett. A természet így felel: Nem gondolkodtál arról, hogy a világegyetem élete folytonos eredés és enyészés váltakozásából áll s hogy a lények egymást kölcsönösen föltételezik s egymástól kölcsönösen függenek akként, hogy egyik a másiknak s így közvetve a világnak fönntartására szolgálnak; a világ e körülmény nélkül megsemmisülne s vele együtt az egyesek is, tehát valóságos kárára lenne az egyeseknek, ha mentek lennének a szenvedésektől. Az islandi azt válaszolja: Igy beszél minden philosophus. De minthogy, ki megsemmisítetik, szenved és az, ki megsemmisíti, ez által nem lesz boldog és csakhamar őt is megsemmisítik: mondd meg nekem, mit a philosophusok megmondani nem tudnak, kinek használ, vagy kinek tetszik e legnagyobb mértékben nyomorult élete a mindenségnek, mely oly hátránnyal s az azt alkotó egyes dolgok halála árán tartható csak föl? De az islandi nem hallhatta meg a választ, mert némelyek szerint a hirtelen előtermett két éhes oroszlán falta föl, mások szerint a rögtön támadt szél fölkapta, földhöz vágta és homokból hatalmas sirböltöt emelt fölé s teljesen kiszáritva, szép mumiává változtatta át, végre az utódok föltalálták és Europa valamelyik városának muzeumába hozták. « A természet ilyen felfogása az, mi L.-t a természetben vigaszt találó, — szintén pessimisticus Lenautól megkülönbözteti. Igy ment keresztül Leopardi Hartmann egyik illuzióján, mely a valóságos meggyőződésbe helyezi a boldogságot. Hivésünkben gyökerülő boldogságunk tehát chimaera, balgaság. De ha üres is egünk, ha nem uralkodik is jóságos atya fölöttünk — nem lehetünk-e mégis boldogok a földön fenkölt gondolataink, nemes érzelmeink s szenvedélyeink által? Nem boldogíthat-e a hazaszeretet, a hirnév és dicsőségvágy, az isteni szerelem? Nem lehetnek-e ezek a legtisztább örömmek forrásai? Bizonyára senki keblében nem lángolt úgy a hazaszeretet, mint Leopardiéban és a hazaszeretet csak boldogtalanabbá tette a költőt és gondolkodót. Ifju korában, antik álláspontból kiindulva, a tüzes lelkesítés hangjait intézte sülyedt nemzetéhez. »Itáliához« és »Dántéhoz« c. erőteljes köl-

teményei az akkori idők viszonyaiba beharsogtatva, általános ujjongást idéztek elő egész Olaszországban és megmozgatván a kedélyeket, a későbbi csatákban hatásra egy hadsereggel vettek részt. Leopardi bizonyára nagy patrióta volt, de hazáját multjában szerette. Említett költeményeiben éig emelte a multat s panaszkodik a jelen sülyedtsége, gyalázata fölött. »Itáliához« c. költeményeiben felidézve a régi dicsőséget, szájalom fogja el, látva a bilincsekbe vert, sebekkel borított, vérző és zokogó Itáliát. »A legnagyobb fényre születél és most meggyalázva dicsőség, hatalmad trónjáról letaszítva vagy. Nincs senki teid között, ki érted küzdjön? Hah! fegyvert ide, egyedül akarok vérzeni, harcolni érted! Vajha vérem népem keblében új tüzeket gyújthatna?« Majd természetes átmenetben a hazájukért halálba rohanó görögök legszebb napjaira figyelmeztet s megszólaltatja Simonidest, ki Diodoros tanúsága szerint a thermopylai csatahelyen a hazájokért elesettek tetteit dicsőíté.

»Dantéhoz« c. k.-ben rajzolja hazájának hanyatlását Danté óta, különösen a legujabb eseményeket, a napoleoni uralom pokoli kínjait, Oroszhon jégmezőin Itália fiainak tömeges elpusztulását, az olasz műrekek elrablását stb.-t. »A nyomorba sülyedt Itália szelleme nem fog álmából kibontakozni, hacsak nem lép az ősök nyomdokaiba. A halottakat kell követned Itália! mert hősök nem virágzanak néped kietlen életében. Van ugyan babér elég, de nincs igazi hős. Nézz nagy őseidre, sirj és boszankodjál magadra. Szégyeld magad! Ébredj álmaidból. gondolj őseidre és a jövő nemzedékre.« Majd Dantéhoz fordulva, így folytatja: »Boldog vagy, hogy nem láthatod szégyenünket, férfaink és nőink meggyalázását? Miért születünk ily időben? Miért nem haltunk már meg előbb? Dicső szellem, mondd meg: kihalt már azon szeretet Itália iránt, mely téged hevített, megszűnt a láng, mely benned égett? Nem térnek vissza őseink dicső napjai? Nem lép már föl senki, ki hozzád legalább egy pontban lenne hasonló? Örökre el vagyunk veszve? Sohasem lesz vége a gyalázatnak? Gyáva utód! gondolj őseidre és nagy műveikre az irodalom és a közélet terén! Gondold meg, hol jársz és ha nem tudod jobbra határozni el magad, takarodjál el innen! Inkább pusztuljon el a hőöket nemző Itália, hogysem lakóhelye legyen ily gyáva nemzedéknek.«

Mily keserűség nyilatkozik e költeményekben, mily elcsüggedés hatja át e nemzeti dalok gyászsurjait! Hazáját multjában szerető és jelenén bánkódó költőből csakhamar hazája feltámadásán kétségbeeső költő leend.

Cicero de republica c. művének szerencsés föltalálójához, »Angelo Maihoz« intézett s legszebbnek mondható költeményében panaszkodik Itália irodalmi nagyságának letűntén. Elővezeti Dantét, a renaissance nagy olasz egyéneit: Petrarkát, Colum bust, Tassot, majd Alfierit s megmutatja, hogy nemes törekvéseik, hazaszeretet-sugalta ténykedésük, a végeredményt tekintve, haszontalanok valának. Üdvözli Mait, ki fölkelti az ősokeket sirboltjukból, hogy a halottak szavukkal felemeljék az álomteljes önfeledésbe süllyedt és az unalom párájától nyomott jelenben aluszó élőket s fölkeltsék az elcsenyevészesedett szivekben a régi erényeket. »Adtok-e még reményt nekünk dicső ősoke? Nem vagyunk-e teljesen elveszve? Én megerősödöm fájdalmamban, mert a jövő sötét borzadályt rejt számunkra és a mit látok, az minden reményemet örültséggé és üres álommá teszi. Hitvány nép lakja egykori helyeiteket; sarjadéktok nem irigyli dicsőségeteket, nem is szégyenli magát. Az igazi nagyság most eszelősségnek tartatik. Ebben az időben, midőn a középszerűség kikötője kecségtet, — nem virágozhatik nagy szellem. Egyenlő fenékre süllyedt a pórnéppel a bölcs. Nyomorult életünk rosszabb Danté poklánál.« Majd Angelo Maihoz fordulva, befejezi költeményét: »Varázsold vissza a néma hősoke ajkaira nyelvüket, hogy e gyalázatos század tettekre ébredjen, vagy ha nem, — szégyenében elveszzen!«

Még néhány év és maga fölött mosolyog, hogy embertársait haszontalan dolgokra hívta föl. Fönti költeményeiben azért hozta fel a nagy hősokeket, hogy Olaszhont tettekre, hazaszeretetre, önézretre lelkesítse; »Ifjabb Brutus«-ában az ősoke árnyékok felidéztenek, annak megmutatására, hogy heroismusuk örültség, a hazaszeretet munkája haszontalanság és a fáradozás az eszmék megvalósításán egy soha el nem érhető cél után való kapkodás. A haldokló Brutus így kiált fel Olympus és az alvilág isteneihez: »Üres agyrém, ködkép vagy te, erény, s ki követi utaidat, csakhamar megbánja. Ti istenek az embereknek — kiktől templomokat kívántok — jutalmul gúnyt, hazugságot, csalást nyujtok.

Az emberek jámborsága tehát az istenek gyűlöletét idézi fel? Csak a gonoszok védelmére trónolsz Zeusz? Csak a jókat sújtja villámod? Az erény miatt a sors nem engedi magát egykedvűségében, közönyében és roszakaratában zavartatni. Reánk, halálra fáradt rabszolgákra kegyetlenül nehezedik a sors és mirabszolgai resignációval meghajlunk, ahelyett, hogy elvágánk az akaratunk ellen szövetett életfonalat. Boldogabbak az állatok! Mi a mindenség eldobott salakjai vagyunk. Nyomoraink iránt részvétlen az ég!« Megátkozván az életet és lemondván meddő patriotizmusáról, így fejezi be Brutus — ki nem más, mint Leopardi — kiáltásait a süket istenekhez: »Haldokolva nem hívom sem Olymp, sem Cocytus fejedelmeit, sem az éjt, sem a méltatlan földet, sem téged, a sötét halál egyetlen fénysugarát, az utódok emlékéét, a hírnevet. Talán siromat ékíteni fogja és enyhíteni könyeivel, szavaival a silány tömeg? Mindig roszbabb lesz a jövő, fáradságteljes törekvésünk érthetlen lesz a jövő emberi keblekben; a nagy lelkek tiszteletét és azok szerencsétlenségének megboszulását a gyáva unokákra bízni — boszantó és nevetséges lenne. Verdedd szárnyaid köröttem fekete madár! Legyen zsákmányfalat testem a fenevadaknak! Hordja el a szél poraimat, nevemet és emlékemet!«

Leopardinak nemcsak hite, de lelkesedése is eltűnt a nemzeti törekvések iránt. »Természetünknel fogva szükségképen nyomorultak vagyunk« — ez a meggyőződése és e meggyőződés magaslatairól szánakozó fájdalommal tekint le a magokat hasztalanul fársztó honfiakra, kik az aranyidők realizálásának reményével föl nem hagynak. A nemzeti törekvések értelmetlenekké lettek előtte. A tüzes hazafiból világpolgár lőn és hazája politikai felszabadítása helyett inkább az összes emberiséget akarta egyesíteni a közös ellenség, a fatum ellen. Florencben összegyűlt számüzött barátai nemes törekvéséről ezeket írja: »Bosszankodom, hogy az emberi tudás tetőzetét a politikába, államtudományokba és a statisztikába helyezik. Sőt ha mérlegelem az államok javítására és boldogítására Solon idejétől napjainkig tett tanulmányoknak majdnem teljes haszontalanságát: nevetnem kell a politikai ábrándok iránt tanúsított szenvedélyeket, töprenkedéseket és alázattal kérdem, lehet-e a népek boldogságát az egyesek boldogsága nélkül eszközölni? Ezek pedig nem a viszonyok, nem

az intézmények, nem a véletlen, hanem természetüknél fogva szükségképen szerencsétlenek. Ezen kikerülhetlen szerencsétlenséggel szemben némileg vigaszt nyújtanak az illusiok, a szép tanulmányozása, az érzelem és phantasia; az mi gyönyörködtet, hasznosabb a politikánál, mely ha eléri is célját vajmi kevés valódi boldogságot szerez a népeknek, melyek egyesekből állanak, de hogy az utóbbiak mikor érik el céljokat — arra feleljetek ti, »tanárai a historiai tanulmányoknak«.

Még körülményesebben fejezi ki véleményét »Palinodia« c. versében. Neveti az államtudósok, statisztikusok méhszorgalmát, a politikai nézetek köpenyforgatásait, a testvériségről és szabadságról tartott beszédeket, az ipar haladását s azon véleményt, hogy a világot megjavítani lehet valamely irányban. »Az erény, hűség, okosság, jogszeretet, valódi érték mindig s minden államban idegen valami leendő; folyton el lesznek nyomva. folyton legyőzetnek, és míg csak földtekénk áll, mindig szerencsétlenség lesz sorsuk. Az a hivatásuk, hogy háttérbe szoruljanak. Szemtelen merészség, középszerűség, csalás fognak mindig a felszínen uszni és uralkodni. A hatalommal és kormánynyal, bírja bár az egyes vagy a tömeg, viselje bárki és bármily név alatt, mindig visszaélnék. Ily törvényeket adott nekünk a természet és végzet! Mindig nyomorult leendő a jó, mindig fog fényleni a középszerű és aljas; az egész világ fegyveres kézzel fog mindig összeesküdni a nemes lelkek ellen; az igazi becsületességet rágalmazás, irigység követi örökké; a gyenge mindig zsákmánya lesz az erősnek, a paraszt és szolga pedig koldusa leendő a gazdagnak minden államban, lakjunk közel vagy távol az egyenlítőtől. Így lesz ez mindig, míg lakóhelyünk leendő e föld s míg világítani fog éltünk fáklyája!«

Hasonlókra találunk »Ginestra« és »Paralipomeni della Batracomiomachia« c. klt.-ben is. Ez utóbbi bohó és tragikus egyszersmind; kigúnyolja az 1820-diki szerencsétlen nápolyi forradalmat, mely a nápolyi királyságot az osztrákok kezébe juttatá; maró szatirával ostromolja a liberalismus szalmatüzét, a carbonarik nevetséges összeesküvéseit. A költ. vége felé szatiráját az összes idők reménylői ellen fordítva, neveti a bölcs boldondokat, hogy belátni nem akarják, miszerint szerencsétlenségünk természetünk szükségképeni eredménye. Ezen keserű hu-

mort lehelő költemény: kigúnyolása a hazafias illúzióknak, a nemzeti törekvéseknek. »Nevetséges a magas és alacsony, a fejedelem és nép. nevetséges a fáradozás az anyagi és szellemi szabadság után, nevetséges általán minden erőlködésünk, nevetséges . . . maga az élet.«

De nem ad-e örömet, nem nyújt-e boldogságot, irodalmi hírnevünk? Nem érdemes-e ezért fáradni? Kétségtelenül L. maga is törekedett hazája jobbainak elismerésére, de világnézetének változásával csakhamar »üres phantomnak, a szerencsénél, sorsnál és szerelemnél is vakabb«-nak mondja. Idéztük »Ifj Brutus« szavait a hírnévre vonatkozólag. »Angelo Maihoz« c. költ.-ben pedig így szól a költő: »Ki ismeri szenvedésünket — az örömmel üdvözli a halált; annak mit sem ér a babékoszorú!« A mit Hartmann az író bajairól, fáradozásairól, a kidolgozás nyomásztó mechanikai részleteiről, élő unalmasságairól, a kritikáról, a hatásról, a részvétlen vagy nem értő közönségről mond — mindazt megtaláljuk L. »Operette morali« c. művének »Il Parini ovvero della gloria« feliratu cikkében. »Mi a nagy ember? Egy név, mely csakhamar semmit sem fog repraesentálni, mert e névhez kötött eszméket a jónak és szépnek az idővel gyorsan változó más eszméi elfeledtetik. Mi az irodalmi munkákat illeti: ezeket szintén elfelejteni a gyors haladás csakhamar túlhaladottakká lesznek. Korunk legközönségesebb matematikusa többet tud, mint Galilei vagy Newton. Tünő árny tehát az irodalmi dicsőség, pedig ez egyedüli jutalma, osztályrésze a geniének.«

Vigasztalásunkra ez sem szolgál tehát! Hát a szerelem? Nem lehet-e végső vigasztalója a jelen életnek? Ez L. szerint a végső, de leghatalmasabb illusio, melyen át kell esnünk, hogy az életet rosznak mondhassuk. L. átesett a szerelem kínjain és a nyugodt gondolkodás kikötőjébe jutva az ifjuság álmának mondja, mely oly hiú, üres mint a többi, csakhogy hosszabb ideig tartja fogva az emberek szívét, kik makacsul hiszik, hogy benne föllelik a szerencse végső menhelyét.

Rómából kelt egyik levelében (Epist. I. 288.) így ír: »Igen egykedvűen élek itt; nem érintkezem nőekkel, pedig e nélkül nincs tevékenység, körülmény, mely joggal birna arra, hogy miniket megörvendeztessen . . .« Egy másik levelében (I. 294.) pedig ezeket mondja: »Igazán nem tudom, található-e jobb foglalko-

zást a szerelmeskedésnél (*fare all' amore*); fecsegés egy szép leánynyal többet ér, mint az, mit én teszek: kóborolni a belvederi Apolló és a capitoliumi Venus körül.«

És költeményeiben mily édesen zengé a szerelem dicsőhymusait!

Szegény, az ifjuság szépségétől megfosztott, átkára izzó szível megáldott költőnk alig tudja magát ezen »error beato«-tól, ezen, szerinte hazug, varázstól megszabadítani, mely ismételve elámítja az embert, mely a legmosolygóbb, de egyszersmind a legrettenetesebb agyrém, mely boldoggá nem tesz, mert szeretni annyi, mint a szerencsétlenséget vagyis az életet átörökíteni és mely pillanatra elkábítja, elkápráztatja a bölcsset, és zavarja annak belátásában, hogy »legjobb lett volna soha meg nem látni a napvilágot!«

Éltének végső éveiben újra csalatkozott a szegény költő és miután szétfoslott ábrándos reménye, hogy szerelme viszonzottatik — így fakad ki »A se stesso« c. költ.-ben:

»Megnyugszol immár, nyugszol mindörökre,
Fáradt szívem. A végesalódás üdve
Eltűnt, melyet öröknek véltem, eltűnt.
Érzem, a szép csalódásokkal bennünk
Nemcsak remény, a vágy is ellobog már.
Nyugodj békével, szív! Sokat dobogtál.
Nincs semmi méltó, hogy verésid hallja,
S a föld méltatlan egyetlen sóhajra.
Az életben keserv és unalom vár,
S a mindenség nem több egy sárhalomnál.
Pihend ki most magad. Mindezt bevégzed.
Utolszor ess kétségbe. Mást a végzet
Nemünknek a halálnál úgysem adhat.
Most magad, a világot s rút hatalmat,
Mely közromlásra tör, titokban vesd meg,
És végtelen hívságát mindeneknek!«

(»Önmagához.« Fordította *Bartók Lajos.*)

Az ő jegyese most már a halál, a »bellissima fanciulla«, mely után úgy dobog a kebele, mint egykor a női szépség ideálja után. (L. »Szerelem és halál« c. költ.)

Hívésünk balgaság, patriotismusunk meddő és céltalan, dicsvágyunk dőreség, szerelmünk isteni ámitás, tényleges életünk

nyomor tengere tehát, de a jövő nemzedék nem lesz-e boldog? Üres szó talán a haladás és azon tudat, hogy unokáink számára jobb jövőt készítsünk elő: nem boldogíthat?

A haladást a tudomány és az ész eszközlí, de Leopardi szerint az ész Jupiternek iszonyatos ajándoka. — A tudomány megsemmisíti az életet megnépítő illuziókat. A dolgokat meszelenségekben és a világot vak törekvésében mutatja be. Ledönté a tévhitet és helyette nyertük a mindenség, az összes törekvés semmiségének, hiú voltának, céltalanságának belátását; lerontá az emberiség illuzióit és a földet az unalom sírhalmává tette. — Az emberiség költői és hívő világnézletével őskorában boldogabb volt, midőn a kedves illuziók ölében, menten a tudományoktól, az aranyos remény sugározta be csendesesen tovahaladó életét. Tönkreteszi az ismeret boldogságunkat, midőn eloszlatja ifjuságunk álomképeit, de nem az emlékezést is reájuk és nem öli ki a vágyat utánok. (»Hymnus a patriarchákhoz«, »A tavasz«, »Angelo Maihoz«.) Boldogabbak az állatok és növények, mert nem mérlegelik nyomunkat, nem siratják letűnt ifjuságunkat, nem emlékeznek fájdalmaikra, nem siratják reményeiket, öntudatlan életük nem ismeri az unalom kínjait és midőn az élet estéjén fejüket lehajtják, nem keseríti meg végórájokat a hosszan folytatott küzdelem haszontalanságának érzete. (»A pásztor éji éneke«, »Ifj. Brutus«, »Carlo Pepolihoz«, »Ginestra vagy a vadon virága«.) Valamint a német pessimismus szerint a tudományok, feltalálások terjedésével a bajok csak növekednek és a civilisatio terjedésével a szerencsétlenségek iránt érzékenyebbek leszünk; úgy Leopardi is dörességnek mondja az életkérdés békés megoldását, a haladást és tökélyesedést a hova-tovább fejlődő szellemtől várni, mely maga is azt hirdeti mindinkább, hogy az élet csak keserűség és unalom. Kifejezi ezt több helyen párbeszédeiben, költeményeiben, de leginkább Gino Capponihoz intézett »Palinodiá«-ban. A reményt komikus phrazisnak mondva és kikelve a század sivár, industrialis iránya ellen, — mely kizárólag a hasznosra ügyelve nem veszi észre, hogy ez által az egész életet haszontalanná teszi, — így folytatja Leopardi: »Miként a gyermek nagy szorgalommal rakja kártyavárait, melyeket csakhamar elfúj, ujat épít s ismét szétrontja: így tesz a természet is; mitsem állít elő azon szándék nélkül, hogy

csakhamar le ne rontsa, ha készen van, mert a részeket újabb alkotásához használja. Nincs ész, eszköz, erő, melylyel az emberek meg tudnák védeni magokat ezen iszonyatos játék ellen, melynek célja titkos, ismeretlen, mert a hajlíthatlan gyermek nevetve erőlködésünket, kegyetlenül véghez viszi szeszélyes játékát, örülve, hogy elronthatja, mit alkotott. Így a gyógyíthatlan nyomor és szenvedés tömege nehezedik a pusztulásra menthetlenül odadobott gyenge halandóra; így fenyegeti szüntelenül minden oldalról a bölcsőtől kezdve a siring egy ellenséges hatalom, mely kifárasztja az embert, de mely sohasem fárad el és mely szörnyanyaként fojtja meg gyermekeit. Éltünk legkésőbbi bajainak, az öregségnek és halálnak csirája már ott van a csecsemőben, ki anyja emlőiből az életerőt szívja. Nem változtatja ezt meg a víg 19. század, valamint nem alakította át a 9. vagy a 10-ik, és nem is fogja megjavítani semmiféle jövő kor, mert minden halandó mindig és mindenkor szerencsétlen volt és marad nem pusztán társadalmilag, hanem az élet valamennyi viszonyában; szükségképen szerencsétlen, nyomorult azon általános törvények szerint, melyek a földön és égen uralkodnak. Ha egyeseket nem vagyunk képesek boldoggá tenni, hogyan tehetnők azzá a nemzetet, emberiséget, az egyesek tömegét?« Hasonlót mond majd nevetve, majd sírva »Ginestra« c. k.-ben is; hasonlót állít »Párbeszéd a naptárkereskedő és egy sétáló között« c. értekezésében.

A haladásban vetett hitünk agyrém tehát; unokáink boldogítására teendő fáradságunk hasztalan; maga az élet minden viszonyában, mindig és mindenkor nyomorult. Ily lét iszonyatos rettenetesen tragikus ajándék, mert nem ismerünk okot, mely azt szükségessé tenné, célt, melyet el kellene érnie. A lét öncél, azaz szünetnélküli forgás, hajsza, magáért a forgásért, hajszáért; folyton megújuló fájdalom, melyet csak a halál vagy nem-lét — mit az élet kezdetén, megelőzőleg többre kellene becsülnünk az életnél — képes enyhíteni. Ezt csak a tudatlanok nem ismerik el, kik ábrándjaikban agyrémeikkel boldogok, vagy azok, kik hiszik — mire nincs meggyőző okunk, ismeretünk, — hogy szenvedésteljes földi életünk előkészítő állapot. Ez az illusiokon keresztül ment Leopardinak végső meggyőződése.

»Ruházattal félig fődött, mezitelen lábu öreg nehéz terhet

cipelve gyöngé vállain, rohan hegyen, völgyön, tuskén, bokron keresztül; fut lihegve viharban, hőségben, hidegben, folyókon, mocsárokon át; majd lerogy, majd ismét felemelkedik; nyugalom, szünetnélküli rohanásában végre megérkezik fáradozásainak végcéljához; az iszonyu mélységbe lezuhan és minden feledve van. Ez életünk! Fájdalmakra és fáradozásokra születik az ember; létének első percétől kezdve halálos veszélyekkel küzd; fájdalom és köny első nyilatkozása és bölcsőjétől kezdve egész növekvési idejében szükségli a szülők vigasztalásait, létének nyomora ellen az aggodalmas ápolást, a bátorítást, mert nem lenne képes különben az életet elviselni. — De ha az embernek szenvedést okoz az élet, miért kell azt cipelni? Nem is sejtem, mi haszna van? Miért szenvedünk? Mi célja van annak, hogy a dolgok folyton izegnek, mozognak, forognak? Talán másnak okoz örömet éltem? Nekem ugyan kín az, mit életnek mondanak.« (»A pásztor éji éneke.«)

Nincs célja e nyomorokkal megrakott kietlen életnek? Van. Célja . . . a halál. »A jajgató csecsemőt élteted, növeled természet, hogy . . . megölhessed! Bárhová menjenek, bárhová tekintsenek: nyomorultak gyöngé gyermekeid, ó természet! Nyomor a világ — semmi egyéb. Kegyetlen törvényed végső menhelyül a halált nyújtá, miért veszed ezt is körül iszonynyal? Nem törődöl te fájdalomainkkal! Soha meg nem látni a napvilágot lett volna legjobb!« (»Egy antik síremlékhez.«) — Még a lét pillanatnyi örömei is csakhamar elenyésznek:

»Óh mindig így volt s így lesz: életünknek
Leghamarabb el üdve hagy bennünket;
Majd bú, betegség mint az ár zúdul ránk
S velünk marad, a sírba míg lehullánk.
Im forró lelkem annyi édes álma
Azért volt, hogy rá sír legyen a pálma
S más se maradjon küzdésem díjául
Mint a koporsó s a göröngy, mi ráhull.«

(»Sappho utolsó éneke.« Fordította *Dengi János.*)

»Gyógyíthatlan szenvedésekre, könyekre születni, mik között a halál, a sír éje édesnek tűnik fel: erre nem részvét, nem égi igazságosság kárhoztatott minket.« (»Hymnus a pat-

riarchákhoz.«) Mintha csak Schopenhauert hallanók: Ki e nyomorult világot teremtette, az nem az emberiség atyja, hanem hóhéra, ördöge volt! »Iszonyatos álmoktól rémes alvás az élet, melynek foltozgatásán, föntartásán, támogatásán agyondolgozzuk, fásasztjuk magunkat, vagy pedig az unalom emészt. Hasztalanul epedünk a boldogság után. Nyomorult az élet minden alakjában.« (»Carlo Pepolihoz.«) »Jó ha legalább szenvedünk és nem öl meg az unalom. Boldog az, ki sírhat!« (»Angelo Maihoz.«) A világnak csak egy magyarázata van, hogy az abszolút, orvoshatlan fájdalom. És az emberek benne? Olyanok, mint a fenévadak, melyek egymást falják fel. E tekintetben, ha olvassuk a »Prometheus és Momus« közti párbeszédet, Schopenhauert véljük hallani.

»Mi hasznunk van az életről? Mire való életünk? Arra, hogy . . . megvessük!« (»A győzőhöz a lapdajátékban.«)

Foglaljuk össze költőnk tanait!

Létünk mit sem nyújt, mi miatt jobb lenne a nemlétnél. Mi borzasztó harcot harcolunk a kérlelhetlen sors ellen, pedig biztosak vagyunk a legyőzetésről. A fatum csak a halált adta egyetlen vigasztalónk. Minden más: hírnév, szerelem, erény — üres agyrém, melyek csak pillanatra törnek meg a fájdalmat s unalmat, melyekből életünk áll, minket azonban a lét átkával kibékíteni nem képesek. Mi szükségképen és természetünknel fogva vagyunk nyomorultak, és semmiféle földi hatalom sem képes e körülményt megváltoztatni. Érezték ezt minden idő nagy emberei és ki is fejezték. Csak a nevelésből reánk ragadt előítéletek és természetünk gyávasága miatt nem látjuk vagy nem akarjuk látni félelemből azt, és üres reményekkel vigasztaljuk magunkat, hogy kétségbe ne essünk. Mindig a jövőbe nézve szünet nélkül rohanunk, hajrázunk előre, pedig tudjuk, hogy minden következő lépésnél éppen úgy csalatkozandunk, mint az előzőnél. Így jutunk a minket elnyelő örvényhez a nélkül, hogy elértük volna vágyainkat, a kielégítést, pedig ez volt ösztönzője, mozgatója törekvésünknek. A szivben ég a vágy a boldogság után, de soha sem lesz kielégítve, mert ez a nyomornak oda dobott földtekénk törvényeit meghaladja. Boldogságra törekszünk és soha el nem érjük. Mit nyerünk — mily kicsi végtelen vágyunkhoz képest. Így leszen ez századoktól századokig, míg felbomlik föld-

tekénk és mi talán más lényeknek adunk helyet. Mindig ugyanazon körfutam lesz élet és halál között cél és terv nélkül: születünk, hogy meghaljunk. Betegség, nyomor és ezer más bajtól és ellenségtől üldöztetünk, miket a tudomány sohasem szüntethet meg; az ismeret minden újabb horizontja csak újabb szenvedéseket eszközöl. Még az ifjak és tudatlanok kevésbé boldogtalanok, mert a pillanatnak élnek, de ezek sem irigylendők. Boldogok a halottak, kik örök álomban meg nem zavart nyugalmat találtak.

Szegény Leopardi! annál jobban hangsúlyozod az élet megvetését, az erény ürességét, céltalanságát, minél inkább közeledel azon élet kapuja felé, melybe — gyermekkorod hite szerint — erényeid, fáradalmaid, földi szenvedéseid jutalmát elvenni lépsz!

Láthatjuk tanaiból, hogy L. csakugyan prófétája a német pessimismusnak e tekintben igazi vates, mint a régiek a költőt nevezték. Mintha csak látnoki szemmel olvasott volna Schopenhauer, Hartmann, Bahnsen műveiből.

A német pessimismustól, mondja Caro, Leop. csak két pontban különbözik. Az egyik a rosznak elve, a másik a világnomor ellenszere.

Leopardi vizsgálta a világot; látta mindenhol a bajt, nyomort, de mi legyen azon elrejtett hatalom, mely romlásunkat felidézi — arról nem tud semmit. Ő érzé, látá a bajt, de hogy ennek mi az elve, alapja, azt határozottan nem körvonalozta tanaiban, mint a német pessimisták, kik majd az »akarat«- majd az »öntudatlan«-ból vezetik le a lét keserveit.

»Titokteljes sors kormányoz felettünk,
Titkos itt minden, csak a szenvedés nem.
Hiba a lét, csak könnyekre születtünk
Hogy mért? Hiába évődünk mi rajt'!»

(»Sappho utolsó éneke.« Fordította: *Dengi János.*)

A világnomor ellen sem használ olyan exotikus szereket, mint a német pessimisták. Ajánlja ugyan sokszor az öngyilkosságot, de ettől maga is visszaretten, s tanácsait, hogy előzzük meg a Parkákat, maga sem követi. Az ő tulajdonképeni ellenszere a resignatio, nyugalom és a világ megvetése.

E két pontot kivéve egészen megegyezik a pessimismus bölcselőivel, kik között Bahnsenhez áll legközelebb.

»Mi vakon működő chaosban élünk, a megszabadulhatóság reménye nélkül, hol egy iszonyatos sors a művészi alkotás, az aesthetikai szemlélés és a tudományos kutatás élvezhetését is elrabolta tőlünk.« Bahnsennek e szavai kifejezik L. bölcséletét is.

Dr. Buday József.

É R T E S I T Ő.

Bölcselemi Értekezések. Irta dr. M a c z k i Valér, ciszterci-rendi áldozár, főgymn. ny. r. tanár s a bölceleti jogakad. magántanár Eger 1881.

Hogy bölceleti irodalmunk legyen, munkásokra van szükségünk, s egyet, ami a sikerre fontos, a buzgóságot senki sem fogja ez értekezések írójától megtagadni. A 110 lapra terjedő könyvben öt értekezés foglaltatik, melyek, mint az előszóból értesülünk, »gyűjtélekes megjelenítései« az eddig jobbára elszórt bölcselemi dolgozatoknak. Címeik : Bölcelet és élet. Az optimismus bírálata. Kant kategoria-tanáról. A halhatatlanság történelmi kifejlődése. Tudás és hives.

Az első a bölcselet keletkezését, folyamát s életrevaló hatását magyarázta. Ismeretes reflexiók, melyek minden philosophiai compendiumban előfordulnak, s azon szükségtelen bizonyítást célozzák, hogy a bölcelet nagyon szép, nagyon jó és szükséges tudomány. Az ellenkezőt gondolni ilyenkor volna inkább kedve az embernek, mikor tapasztalja, hogy védelmezőinek milyen nagy fáradságba kerül a philosophiáról egy világos képet nyújtani. Mert ilyet annyi ide-odabeszélés után sem találunk. A határozott definitio hiányát nem pótolják a hosszas kerülő utakon elért efféle mondások : »a bölcelet a tudományok koronája«, »a bölcelet tudomány az igazság és bizonyosság egységéről«, »a bölcelet az igazság papja.«

Nehéz elhatározni, a nyelv homályosságának, vagy a gondolkodás fegyelmezetlenségének tulajdonítsuk-e inkább azt a bizonytalanságot, melyben az olvasó a szerző álláspontjára nézve kénytelen maradni. Annyi bizonyos, hogy ha sokat olvasott, s talán

elmékedett is a szerző, legtöbbször csak sejtetni engedi mit gondol. A helytelenül alkalmazott pathosz s cikornyás szóképek csak növelik a zavart. Kiindulva azon tételből, hogy minden emberben van képesség a bölceletre s az anyagvilág is feltünteteti a bölceletet, az ember előjogát abban találja, hogy tudalomra ébredhet s e bölceletet tudományyá alkothatja. Felhív tehát, hogy a bölceletet, »az élet eleven erét kitapogassuk, kilelessük, előfejlesztjük, tisztakozzunk meg a félszeg nevelés, az érdek, a tekintélyfélsz rögnél marasztó sarától!« Aztán a tudalom előállítását beszéli el. Az első lelkijelenségeket »csak az idegek egymásra átsugárzó rezgéseinek összhangzatos csoportja idézi elő. Ebből azt várnök, hogy az öntudat fejlemény. E nagyon realisticus felfogásnak azzal vágja utját értekező, hogy az öntudat megvolt már, csak szunnyadt, a szenvedőlegességéből lassanként cselekvőlegességbe megy át. Hogyan lesz aztán ez a tudás s a b a d tudássá, mely már bölceleti tény, »midőn a külvilág megismerésében a szellem a külbehatásoktól függetlenül öntevőnek bizonyítja magát«, ez nincs megmagyarázva. Jön az ugy magától. »Van az életnek percenete, midőn a tudós ösztöne megmozdul s a szabadság varázshangján suttag a szellemhez.«

Könnyebben halad az okoskodás annak bizonyítgatásánál, hogy vallás, erkölcs, művészet mennyire nem lehetnek el bölcelet nélkül. Aztán e bölcelet ellenségei kapják ki a magokét. Ezek közt a babona és sötétség közegei, az absolutismus uszályhordozói, a félreismert (talán túlbecsült?) tekintély vak hódolói szolgálakületűek.« Mert »ki hinné, mindig voltak, kik a bölceletet mint fogdmeget vagy kegyelemkenyeres irnokot az állam és vallás szolgálatába törpíték.« Finom különbség van téve a köznapias és nemes practicusok mint a bölcelet ellenségei közt. Laicus ember ki nem találná, hogy amazok »olyan hivatalnokok, kik egész életüket a bureauban chablonszerű tollvitel közt morzsolgatják s mintha életerők a copfban lüktetne, úgy jajdulnak föl a nyese olló láttára.« Egy classist még érdemes lesz felemlíteni. E csoportosítás nem mindennapi. Értekező popularistáknak nevezi őket s jellemzésökre azt mondja, érzéki emberek, az érzékenykedő santimentalisták, a sivár rajongók, a mysticusok (ezek is!) a phantasták, a költői lelkületűek.«

Az *optimismus*, mely mellett a második értekezés karoskodik, elég korszerű kérdés. De amint itt van felfogva, ha nem is a középkorba, legalább is a mult század eszmekörébe való. A világ lehető legjobb voltának ilyen speculativ, vagy inkább theologiai bizonyítása kevés meggyőző erővel bír a modern gondolkodásra. Az egész okoskodás egy körben forgás hatását gyakorolja ránk. — Ezt a fogalmat mi csináltuk a magunk képére és hasonlatosságára. — Kant után, kiről értekező is dicsérettel szól, nem sok hitele van az ily kérdésekre adható feleletnek: mi a teremtés célja? kívül van-e az a teremtőn vagy belül? milyennek kell lenni a teremtő céljának? mi indokkal volt összekötve e cél? — Értekező maga bevallja végül, hogy az isten nem szorult ügyvédre az ember részéről s az isten bölcsességét rövid emberi eszünkkel úgy sem fejthetjük meg s korán sem bírjuk kimagyarázni a jó és rossz együttlétét. Akkor hát kár is volt megkísérteni. Az *atheisták* *sophismáját* egy más *sophismával* torolni vissza nem érdemli a fáradságot.

Etheodicaeához egy vele semmi logikai összefüggésben nem álló bevezetés van csatolva. Ebben gyanus *liberalismussal* minden ténykedés erkölcsi jelentőségűnek van bebizonyítva, nemcsak a *psychikaiak*, de a *phisikaiak* is. Olyasmit akar értekező kihozni, hogy a világfelfogás erény. De melyik az erényes s erkölcsi szempontból jogosult: az *optimismus*, a *pessimismus*, a *concretismus*? »Mindegyik.« De hát úgy mi közünk van a morálhoz?

A teremtés céljáról, a világ tökéletességéről való a priori okoskodásban nincs semmi új. Minden ízében *scholasticus*, annak *subtilis szörszálhasogatásával* s erőszakosságával. A legtökéletesebb lény fogalmából következik, hogy más egyébre nem szorul, így nem akarhat olyat, a mi kívüle áll. A teremtés céljának is tehát ő benne magában kell lenni. De isten magának elégséges, neki tehát nem volt szükség teremteni. Igen ám, de a világ meg van, valami okból mégis teremtetnie kellett. »Mi bírhatta istent arra, hogy külre hasson?« Valaminek szeretete, melyet elérni akart. De ő nem szerethet mást, mint a legtökéletesebbet, azaz magát. Ha tehát az isten önmagát szereti és bírja is önmagát, úgy végetlen gyönyörrel karolja át önmagát s végetlen jó önmagának s így isten önmagát kitünőleg végetlen jóságáért szereti.« — Azt hinné az ember, ezzel vége van mindennek, istennek

nincs szüksége a világra. Dehogy nincs! segít az isten, vagy inkább a philosophus magán. Éppen ez a jószág ösztönzi istent arra, hogy benne egyebeket is részesítsen. — A tökéletes csak tökéletest teremthet. Ez volna az egyszerű logika. Igaz, de a világ nem tökéletes. Hogy egyeztethető most már ez össze? Igen könnyen. »A világ célja az, hogy isten jószágának visszfénye legyen, nem lehetett azt végtelen tökéletesnek teremteni, mert így az is végtelen levén, a teremtő és teremtmény között különbség nem lett volna.« Quod erat demonstrandum. De azért a világ mégis a lehető legtökéletesebb. Isten csak olyan tökéletest nem teremthetett, mint maga, rosztat mégsem teremthetett. S ha mégis van rossz? Dehogy van! »Ami létezik, azaz bizonyos törvények szerint tevékeny, az a teremtés célját valósítja meg, tehát jó.« Lét és jó ezek szerint egy levén »a rossz nem lehet más, mint nemlét.« Értekező különbséget tesz az absolut és relativ optimismus közt. Okoskodásából ugyan az előbbi következik, de ő mégis az utóbbi hívének vallja magát. S miért? Mert hát isten szabadsága korlátozást szenvedett volna, ha szükségkép a legjobb világot kell vala létrehoznia, valamint mindenhatósága, ha rá nézve jobb világ nem volna lehetséges. — Arra a kérdésre azonban, hogy vajjon isten megváltoztathatná-e a teremtés mostani rendét, értekező tagadólag felel. »Mert bölcsessége, szentsége és igazsága nem engedi, hogy határozatát megváltoztassa.« Hát szabadsága, vagy jobban mondva önkénye? . . .

A Kant kategória-tanáról szóló értekezést is ellátja szerzőnk egy bevezetéssel, ami itt sem áll magával az értekezéssel semmi összefüggésben. Napjaink bölcséletét akarta néhány merész vonással jellemezni. Ujságolja, hogy »a Kant utáni philosophálás egy hosszú század lázálmai után arra higgad, hogy újra kezdje a munkát onnan, hol Kant csákányát a sziklába vágta.« Készen van az olvasók meglepetésére, kik e visszahajlást megfoghatatlannak fogják tartani, feltéve, hogy Vaihinger és Grün munkáit, — kik az új-kantianismust ismertetik — nem olvassák; mert azt meg értekező nem látszik tudni, hogy ez már régibb dolog a nevezett szerzők híradásánál. A visszahajlás tényezője — ugymond — »mélyen lappang a gondolkodó fők hátterében, eddigelé alig mondá ki más, mint Vaihinger, azonban a közel jövőben hihetőleg felszínre toland e tény.« — A titkot

végre megtudjuk, hogy Schopenhauer támasztotta fel Kantot, »kinek eszméivel az új nemzedék (tán csak a concretisták?) keresztül-kasul át van hatva, vagyis mert Schopenhauer feltámadására is kellett vagy negyven év, az ő újra elővett műveiben találta meg a mai nemzedék a visszautalást Kantra. — Talán azért, mert Kant igaz követőjének vallotta magát? Ezt tették mások is. Vagy mert ő figyelmeztetett a Kritik der reinen Vernunft első s többi kiadásának különbségére? Nem tette ugyanezt Jakobi?

Schopenhauer e dicsőítése után azt vártuk, hogy az ő kritikáját éppen a Kant-kategória-táblázatára felhasználja szerző s miután mozaikszerűleg összeállította a kategoriák történetét s a Kant-féle kategóriák ellen több oldalról felhozott ellenvetéseket, megkísérli a kategoriák reductióját, talán mint Schopenhauer tette, egyre. Így az értekezésből nem tudunk meg többet, mint hogy a táblázat egynémelyik pontja kimozdítható, de hogy a többiek megtarthatók-e s lehet-e azok közt valami logikai vagy pszichológiai összefüggést kimutatni, erre értekező nem felel.

A halhatatlanságról szóló tan fejlődésének főbb korszakai cikkben dicséretes szorgalommal vannak összegyűjtve a halhatatlanság mellett használt bizonyítékok. Különös csak az, hogy ha egyszer fejlődésről van szó, mért nem soroltattak elő az ellenérvek is. Egy dialekticustól ezt vártuk volna. A halhatatlanság kérdése ma már új phasisba lépett, midőn a tudalomnak az agytól függése ki van mutatva, midőn az állati lelkek is igényt formálhatnak az örökélethez s midőn az erő-fenmaradásának elve a létezők általános törvényének van elismerve. Szerző igyekszik a halhatatlansági tan fokozatát megjelölni, meg is csinálja a »pontozatokat« egy-egy korszak végén. De amit maga észre nem vesz, a haladást nem sikerül kimutatnia. Az érvek formulája változik, de lényegökben ugyanazok maradnak. Platonál és Aristotelesnél mindaz feltalálható, amit a bölcselek e tárgyról később írtak, sőt magvában meg van az már a népnek hitében.

Leginkább hangsúlyozza például szerző a tan haladását a »pater«-ek által. S miben áll a haladás? Az akarat szabadságára, a lélek anyagtalanságára, az emberi szellem személyiségére hivatkozásban. De fentebb elismerte szerző, hogy a szellem

lényegét Aristoteles nemcsak a gondolásba, hanem az akarásba is helyezte; azt szintén tudni kell, hogy Aristoteles tanította az akarat szabadságát; az anyagtalanságról maga bevallja, hogy ez kevésbé eredeti az atyáknál. — Ilyen a többi haladási lépcső is. Saját idézeteiből ki lehet mutatni s értekezése is eredeti célja ellenére a mellett bizonyít, hogy a halhatatlanságról e boldog s megengedem szükséges reménységből, nem sikerült tudás-tárgyat csinálni. Kantra, kiben a halhatatlanság védelmezőjét látja, nem helyesen hivatkozik. A »rationalis psychologia bírálata« egyenesen e tan ellen van intézve. A gyakorlati ész bírálatában nem tanítatik, csak követeltetik a lélek halhatatlansága. Az a postulatum más szóval azt teszi, hogy h i n n ü n k k e l l erkölcsi okokból. Sejti ezt az értekező, hogy Kant nincs az ő részén, — azért saját szavaival akarja megfogni, nevezetesen az idő subjectivitásával. Ha az idő az alanyban van, akkor a lélek nem eshetik az idővel járó változások és mulékonyság alá. Igaz, de akkor a test is halhatatlan.

Ennél a fejtegetésnél is az a baj, hogy szerzőnek nincs határozott álláspontja. Ahol a más ítéletét nem idézheti, hol önálló nézettel kellene előállani, ott hallgat. Egyet lehet csak észlelni nála, azt, hogy a pantheismus gondolata idegessé teszi. — Pedig a halhatatlanság tana mögött mindig ott kísért az a háttérben, a Kant utáni bölcséletben pedig el is nyeli az egyéni halhatatlanságot.

Philosophiai jelentőségre első helyen áll a könyv utolsó cikke: a tudás és h i v é s. Philosophiai becsre azonban ez sem áll feljebb a többinél. Itt volt tere az értekezőnek érvényesíteni kritikai talentumát s elfoglalni azt az archimedesi pontot, melyből aztán az idegen rendszereket kimozdíthatta helyökből. — A bölcseelőnek nem kis szolgálatot tenne az, aki biztosan kijelölné a tudás és h i v é s határait s ha nem lehet a határokat jól elválasztani, azon elemeket, melyek a tudás mezején a h i v é sből s viszont a hitbe a tudásból elegyedtek. A themára jó ösztöne vezette szerzőt s nem mondhatja, hogy előmunkálatok nem álltak rendelkezésre. De amire leginkább szüksége lett volna a feladat megoldásánál, hiányzott az éles psychologiai tekintet.

A fejtegetés folyamán valóságos szemfényvesztést űz velünk. Szerencséjére soha sem oly határozott ítéleteiben, hogy az átvál-

tozás nagyon feltűnő lenne. Legtöbbször nekünk is inkább hinni kell mint tudni, amit okoskodásaiból kivehetünk. Eleinte empiristának tartjuk, elmegy az ismeret keletkeztetésében a materialismus határáig; azután a criticismus emberének, ki habozás nélkül tépi szét az emberi gondolkozás előítéleteit, a tudomány illusioit s kíméletlenül gúnyolja a vakhitet, a traditiokhoz való ragaszkodást. S végül beszegődik a tekintély-hit championának s oly hévvel, hogy mikor az olvasót akarja meggyőzni, magába beszéli bele a tudásnak és hitnek nemesak rokonságát, de azonoságát.

Ilyen előzményekből ilyen következményekre jutni az okoskodás bicsaklásai s ami értekezőnek rendes eszköze — rhetorikai szólamok nélkül nem lehet. Kant ismerő tehetségei nem annyira bíraltatnak, mint egyszerűen elítéltetnek »Kant beoltott formáinak ügye kedvezőtlen eredményű lön; mert a tér és idő megvizsgálásából kitűnt (mikor és ki által?), hogy azok nem aprioristicus formái az érzéki ismerésmódnak.« Talán Langéből maradt valami szerző fejében, ki a szemlélési s ítélési formáknak aprioritását dispositióra reducálja. Hát nevezzük ugy. Az is sokszor volt már vitatva, hogy Kant helytelenül különözte el a Verstand-ot és Vernunft-ot. Értekező is ezt beszéli, de azért tényleg megmarad nála az észnek Kanti jelentése (eszmék tehetsége). Hogy szabadkozik a dogmaticus rendszerektől való minden közösködéstől! Még a theologiai rationalismusra is kimondja, hogy »nélkülözi a feltétlen alapot.« Hanem azért a hívést védelme alá veszi, mely »ésszékenyszeres elfogadása a tekintély hirasának« s halljuk, mi az a tekintély? — »nem más, mint az, ami előtt egy másik lény meghódol. A tekintély hódolatot követel, mert hódolat illeti őt. A hódolat pedig túlsúlyt, praeponderantiát tételez föl, mert hódolat alkalmával a hódoló lény mintegy alászáll, meghajlik a másik lény előtt, melytől érvényt kölcsönözve alája veti magát neki. Azért a tekintély nem auctoritas, mert ő szerez érvényt a hódolónak, az ő sulyával emelkedik kellő sulyra a hódoló.« Ilyen módon el lehet jutni aztán odáig, hogy »nem azért hiszünk, mivel nem tudunk, hanem azért, mert tudunk.« »A hívésben egy morzsa eltérés sincs a tudástól, csakis a szellemi procedura közvetlen vagy közvetett volta szerint teszünk különbséget.«

Végül álljon itt egy példa arra, milyen nyelven akarja értekezni Magyarországon a philosophiát népszerűsíteni. »El kell fordulnunk mindennemű házsártoskodástól; nem tekintendő sem Plato, sem Aristoteles; hidegen mint az érc, naivon mint a második gyermekké vált aggastyán, ki elfeledkezik környezetéről s mindent csak saját kétségét le nem vedlett szellemi erővel átlép a salak honából az igazság eszmei túlvilágába — így kell elmondanunk most azt, amit tudunk mondani a dologról.«

Dr. Bihari Péter.

Kant. Élete, fejlődése és philosophiája. Irta Alexander Bernát. Budapest. 1881. (Folytatás.)

II. Fejezet. Szerző fennebb említett történeti módszerét már itt érvényesülni látjuk. Ugyanis szerző nem követ geneticai eljárást, nem helyezkedik Kant életfejlődésének álláspontjára, hogy erre viszonyítottan dolgozza fel az életrajzi adatokat: hanem az életrajzi adatok külső álláspontját érvényesíti s erre viszonyítja az életfejlődési mozzanatokot, midőn Kant életét tárgyalja. Aztán, ha az életrajzi adatok előadását összehasonlítjuk Fischer Kuno bölcsészettörténelme III. kötetének 3. 4. 5-dik fejezetével, úgy meglepő azonosságot találunk szerző előadása és a Fischer K.-é között. Szerző igen sok életrajzi adat előadásában Fischert követi, de ezt nem nevezi meg. Tekintsük állításunk alapját az egyes szakaszok körén belül.

1. Szakasz. Ebben szerző Kant születését és gyermekéveit tárgyalja. Szüleivel való viszonyában különösen méltatja szerző Kant szeretetét, melylyel K. a saját anyja iránt viselkedett: »Anyámat nem fogom elfelejteni soha, szokta Kant barátjainak mondani; a jónak csíráját ő táplálta bennem, szívemet ő tette fogékonyrá a természet benyomásai iránt, ő keltette és bővítette fogalmaimat, az ő tanításai jótékony befolyással voltak egész életemre.« — 72. l. — Fischer is ugyanezt mondta már 1869-ben: »Anyámat sohasem fogom elfeledni«, így nyilatkozott bizalmas baráti beszélgetésben, »mert ő ültette és ápolta a jónak csíráját bennem, ő nyitotta meg szívemet a természet benyomásainak, ő keltette és bővítette fogalmaimat, s tanításai

mindig tartó üdvös befolyással bírtak életemre«. — Fischer, Geschichte der Philosophie III. B. S. 52.

Kantnak az iskolán belül való életét szerző igen részletes mozzanatokban rajzolja. Ezek között legnevezetesebb Kant philologiai irányu fejlődése és baráti viszonya két philologus tanultársával, Ruhnke Dávid és Cunde Mártonnal. E viszony, különösen Ruhnkéval mindig fennállott. 1771-ben Ruhnke Kanthoz levelet intézett. Ezt szerző következőleg ismerteti: »1771-ben gyönyörű latinsággal írt levéllel keresi föl ifjúkori barátját s legelőször a pietismusról emlékszik meg, melynek egykor együtt nyögték jármát. Anni triginta sunt lapsi, cum uterque tetrica illa quidem, sed utili tamen nec poenitenda fanaticorum disciplina continebamur« — 79. l. — Ez is ugyanaz, a mit már Fischer elmondott: »1771. évben írt Ruhnken Kantnak és emlékeztette régi barátját egy classicai epistolában a collegium Fridericianumon való közös fiatalorra Az első fiatalkori visszaemlékezés mindjárt a levél kezdetén a pietisticus tanítómestereket illeti, kiknek fenyítéke a classicus philologusnak emlékezetében csaknem mint gonosz kaland tűnik elő, melyet a két barát saját javára szerencsésen kiállott. Anni triginta sunt lapsi, cum uterque tetrica illa quidem, sed utili nec poenitenda fanaticorum disciplina continebamur.« Gesch. der Ph. III. B. S. 56—57.

Következőleg a szerző előadása a Fischerével teljesen meg-egyezik.

2. Szakasz. Ebben Kant egyetemi tanulói és nevelő éveit tárgyalja.

Az egyetemen különösen Knutzen Márton, a philosophia tanárának és Kantnak viszonyát méltatja szerző: »Az egyetemen Kant a theologiai karnál iratkozott be Knutzennek nagy befolyása volt Kant sorsára, mert ő keltette benne a philosophiára való hajlamot, melyből eddig szikrányi sem mutatkozott lelkében, ő avatta be a philosophiának ez időbeli állapotába s a természettudományokra való kedvet is ő tudta benne nagyra növeszteni.« — 81—82. l. — Szerző mindezt, mint sajátját adta elő, mert idézőjeleket nem használt. Fischer is ugyanezt mondta el, mint sajátját 1869-ben: »Kant eredetileg a theologiai karnál iratott be s már az iskolában a theologiai szakra lett szánva.

. . . A legnagyobb befolyást gyakorolta Kantra Knutzen, a ki őt a mathematica és philosophia tanulmányába teljesen beavatta. Newton munkáival megismertette« . . . — *Gesch. der Philosoph.* III. B. S. 57—58.

Kant nevelő éveire vonatkozólag szerző így szól: »Kilenc évet töltött három különböző családban, Andersch lelkésznél Judschenben, a későbbi Hülsen grófok jószágán Arensdorfban s az előkelő Kayserling grófi családban Rautenburgban . . . A családok szerették és tisztelték. Hülsen-ék egyik fiukat később reá bízták Königsbergben is, nála lakott katona koráig. — A Kayserling családdal élte végeig benső összeköttetésben maradt. S talán nem véletlen, hogy az ő növendékei a Hülsen családdal az első földbirtokosok közé tartoztak, kik parasztjaik jobbágyi kötelékét önként feloldották.« — 90—91. l. — Mindezt szerző, mint sajátját adja elő, mert sem kútforrás, sem idézet e lapokon nincs megnevezve. Azonban ha az itt mondottakat összehasonlítjuk a Fischer Kuno által 1869-ben mondottakkal, csaknem szóról-szóra ugyanazt már elmondta Fischer, a mit szerző itt elmond. Fischer így szól: »Kilenc évig Kant három különböző családban házi tanító, először egy református lelkésznél Gumbinnen közelében, aztán Hülsen gróf jószágán Arensdorfban, Mohrunge mellett, utoljára gróf Kayserling házában Rautenburgban . . . Ő magának a növendékei szeretetét és ragaszkodását állandólag, a szülék tiszteletét pedig magas fokban megszerezte. A Hülsen és Kayserling családokkal barátságban s nevezetesen az utóbbival folytonos társas összeköttetésben maradt. A fiatal Hülsenéknek egyike később reá bizaték, mint növendék s észre lehetett venni, hogy Kant növendékei a Hülsen családból Poroszthon első földbirtokosai között valának, kik a parasztok alárendeltségi viszonyait megszüntették.« — *G. d. Ph.* III. B. S. 60.

Tehetnénk több összehasonlítást a második szakaszon belül, de a megegyezés kimutatására ennyit is elégnek tartunk.

3. Szakasz. E szakaszban szerző Kant egyetemi magántanári éveit — 1755—1770. — tárgyalja rendes tanárrá való kinevezetéseig.

Szerző Kant promotiója és habilitatiójáról így ír: »Az egyetemi magisteri (doktori) rangot a tüzről szóló értekezéssel

nyerte meg, s bíráló tanára, Teske, úgy nyilatkozott, hogy maga is sokat tanult belőle . . . Erre következett még ugyanabban az évben a magántanárrá való habilitálás. A metaphysikai megismerés alapelveinek új magyarázata című latin értekezés alapján, s hogy eleget tegyen az akkori szabálynak, mely a tanárságra folyamodótól még egy harmadik értekezést is kívánt, 1756-ban megírta *Physicai monadologia* című művét.« — 96—97. l. — Ugyanezt elmondta már Fischer: »A tűzről szóló értekezéssel, melylyel előbbi tanítójának, Teskének, egész tetszését megnyerte, Kant tudori rangot nyert 1755. június 12-én; egy második, a metaphysikai megismerés elveiről szóló értekezéssel, melyet ugyanazon év szeptember 27-én nyilvánosan védelmezett, a philosophia magántanárává lett a königsbergi egyetemen. Egy 1749. évről való királyi rendelet következtében senkinek sem volt szabad nyilvános rendes tanárságra kijelöltetnie, a ki előbb három kinyomtatott értekezés fölött nem disputált. Ezen utolsó föltétet teljesítette Kant 1756. év april havában a *Physicai monadologiáról* szóló értekezéssel.« — G. d. Ph. III. B. S. 61.

Íme a szerző előadásának azonossága a Fischer Kunoéval. Lássuk ezt még egy példával.

Szerző Kant első egyetemi előadásáról így ír: »A véletlen úgy hozta magával, hogy leghitelesebb életirója, Borowsky, jelen volt megnyitó előadásán 1755-ben a téli félév kezdetén. Kant ez időben Kypke tanárnál lakott, s akkoriban a tanárok tág előadási termeket rendeztek be lakásukon, mert a magánfelolvasásokat, később a nyilvánosokat is, otthon tartották. Az illető óra előtt a nagy terem, előszoba, a lépcső tömördek sok tanulóval telt meg. »Ez Kantot úgy látszik fölötte nagy zavarba ejtette.« — 97. l. — Fischer Kuno ugyanezt már elmondta a következőkben s a mit mondott, azt, mint Borowskytól valót idézi: »A téli félévben 1755—1756-ig tartotta első előadását. — Borowsky jelen volt, midőn Kant azt megnyitotta. — »Ő akkor Kypke tanár házában lakott a Neustadtban és itt tágas előadási terme volt, mely az előszobával és lépcsővel együtt csaknem a tanulók hihetetlen özönével telt meg. Ez Kantot rendkívül zavarba látszott ejteni.« — G. d. Ph. III. B. S. 66.

Itt is ugyanaz az azonosság, mint előbb. Az azonosság kimutatását folytathatnók Kant egyetemi előadásának módjára nézve

és »Herder, Kant hallgatója« — 98—100 l. — című pontok tekintetében s mindenütt az összehasonlítás eredménye ugyanaz, mint eddig. Átme gyünk tehát a következő szakaszra.

4. Szakasz. Szerző ezen szakaszban tárgyalja a tiszta ész bírálatának történetét, Kantnak ezen művére vonatkozó leveleit, »A tiszta ész határain belüli vallás« című munkája által előidézett reactiót és Kant hivatalait. Szerző ezen szakasz tartalmi mozzanatainak tárgyalásában is Fischer Kuno előadásának hű követője. Lássuk ezt adatok nyomán.

Szerző »A tiszta ész bírálatának történetét«-t nagyrészt Fischer Kuno szerint tárgyalja. Így például szerző Kantnak 1772-ben Herz Márkushoz intézett levelét épen oly alakban — 117. l. — ismerteti, mint Fischer Kuno — G. d. Ph. III. B. S. 76, — de míg az utóbbi a felhozott helyeket idézettel látja el, addig szerzőnél idézetet hiában keresünk.

Az is, a mit szerző munkája 119. lapján »A tiszta ész bírálatá«-ra nézve idéz, az idézet elejével és a bevezető észrevétellel együtt teljesen azonos a Fischer Kuno bölcsészettörténelme 77 lapján előforduló idézettel.

Hasonlóképen áll a dolog avval is, a mi »A vallás a tiszta ész határain belül« című munkára és részeire nézve szerző műve 120—21. lapján előfordul. Ugyanaz található Fischer Kuno bölcsészettörténelme 85. és 86. lapján is.

Most jövünk egy szó szerint kiirt passushoz, mely szerző munkájában a királyi edictumra vonatkozólag található. Szerző erre nézve ugyanazon terjedelemben idéz, mint Fischer Kuno bölcsészettörténelme 86. és 87. lapján, csak szerző a rendelet bevezetését és befejezését hagyja ki. Azonban Fischernek közvetlenül az edictum után való észrevételét szóról szóra kiirta. »Egyszersmind a königsbergi egyetem minden theologiai s philosophiai tanárának aláírásával kellett magát arra köteleznie, hogy Kant vallástani philosophiájáról fölolvasásokat nem fog tartani.« — 122. l. — Hasonlítsuk most már össze ezt a Fischer Kuno észrevételével: »Egyszersmind a königsbergi egyetem minden theologiai és philosophiai tanára aláírásával köteleztetett, hogy a Kant-féle vallástani philosophiáról fölolvasást nem fog tartani.« — G. d. Ph. III. B. S. 87.

Ime Fischer Kuno hű követője, ki nem nevezi meg Fischer bölcsészettörténelmét, melyből egész pontot kiír!

Hasonló eljárással találkozunk a negyedik szakasz többi pontjában is, p. a Kant »hivatalá«-ról, »jövendelmei«-ről, »elismérésé«-ről stb. mondottakban. Majdnem minden lépten-nyomon Fischer Kuno hű követője tűnik előnkbe.

5. Szakasz. Szerző ezen szakaszban tárgyalja Kant társas viszonyait, különösen baráti körét, jótékonyságát, nőkhöz való viszonyát, személyiségét, különösen életmódját, egészségét, egészségi állapotát utolsó éveiben és halálát.

Szerző ezen mozzanatok előadásában is Fischer Kuno bölcsészettörténelmét tartotta szem előtt. Lássuk eljárását e szakasz körén belül is.

Szerző kiemeli Kant baráti viszonyában Kantnak Green-nel való barátságát, melyet Jachmann elbeszélése szerint ad elő munkája 138—39. lapján, azonban a tárgyalás menetében Fischer Kunot követi, p. szerző Kant bizalmát Greenhez következőleg jellemzi: »A tiszta ész bírálatában, mondá (t. i. Kant), nincsen egy tétel, melyet előbb meg nem beszélt barátjával, melyet nem bocsátott volna ez elfogulatlan . . . ember ítélete alá.« — 139. l. — Kevés módosítás mellett ez ugyanaz, mit már Fischer Kuno mondott: »A tiszta ész bírálatában egy tételt sem irt le, melyet előbb Green-nel meg nem beszélt és általa meg nem bíráltatott.« — G. d. Ph. III. B. S. 114.

Hasonló megegyezés található »Kant jótékonysága, finom, gyöngéd érzete« című pontok tárgyalásában is. Különösen a tábori lelkészre vonatkozó jótett példája — 140. l. — Fischer Kuno bölcsészettörténelme 115—16. lapja szerint van csaknem szóról-szóra előadva.

»A nőkhöz való viszonya« című pont tárgyalásában — 142. l. — is szerző Fischer Kunot követi. Szerző Kant említett viszonyáról így szól: »Mikor hatvankilenc éves volt, egy Becker nevű plebánus erőnek erejével nőszülésre akarta birni.« Csak nem akar mindig egyedül maradni«, mondá s külön az ő számára egy értekezést nyomtatott ily címmel: Rafael és Tóbiás, vagy két barátnak az Istennek tetsző házasságról való beszélgetése. Kant megfizette neki a nyomtatási költségeket s ebédnél pompásan mulattatta a társaságot a házassági könyvvel« — 142. l. — Fischer

Kuno is épen így adta elő Kantnak Becker pap által a nősülésre való rábeszélését: »Még hatvankilencedik évében egy königsbergi pap sürgősen rá akarta bírni, hogy nősüljön, s . . . e célra értekezést szerkesztett: Raphael és Tobias, vagy két barátnak az Istennek tetsző házasságról való beszélgetése. Kant megfizette a jó embernek a nyomtatási költségeket s gyakran a legjobb humorral beszélt ezen épületes beszélgetésről.« — G. d. Ph. III. B. S. 110.

Végre hasonló megegyezés constatálható Kant »életmódja, hypochondriája, utolsó évei, végelgyengülése« című pontokra nézve is.

Több összehasonlítás tevését fölöslegesnek találjuk. Eléggé jellemezve látjuk a munka második fejezetét az eddigi kimutatók által is.

Szerző a második és harmadik fejezet között a »források«-at nevezi meg, melyeket művében felhasznált. Hogy miért kellett a források megnevezésének az említett két fejezet közé jutnia, annak okát az egész munkában sehol nem találjuk. Aztán a források megemlítésének ily tetszés szerinti elhelyezése a mű egységes egészének, vagyis rendszerének természetével is ellenkezik. S különösen philosophiai műben ily eljárás a szerkezet logikai törvényeibe ütközik. Systematice csak úgy volna igazolható szerző eljárása, hogyha a forrásokat a mű előszavában, vagy ha ott nem, az egyes fejezetek bevezetésében említi meg, mivel első esetben az olvasó az egész mű tartalmára, utóbbi esetben pedig az egyes fejezetekre nézve nyert volna eligazodást.

Azonban a források ily együttes megnevezése nem nyújt minden tekintetben az olvasónak tájékozást arra nézve, hogy mit tartson szerző sajátjának s mit más író gondolatának. Ezen igazságot eléggé bebizonyulva látjuk a II. fejezet, vagyis »Kant élete« előadásából, melyben Fischer Kuno gondolatait, sőt szavait is szerző az író minden megnevezése nélkül adja elő.

III. Fejezet. Kant természettudományi műveit ismerteti. Az egész fejezet egy általános áttekintés előrebocsátása után három szakaszra oszlik.

1. Szakaszban Kant első műve: Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte, melylyel Kant a Descartes és Leibnitz közti vitakérdést akarja megoldani. A tanvita a test,

erő, sebesség, tér és idő fogalma körül forgott. Az erő, tér és idő metaphysicai fogalom. Ennélfogva a tanvita physikai és metaphysicai oldallal bírt, s nem csupán physicaival, miként szerző állítja. — 172. l. — Szóval a tanvita természetbölcészeti jellegű volt, s mint ilyen Descartes és Leibnitz philosophiájának alapgondolataival szükségképen összefüggött.

Szerző ezen művet »Kant leggyöngébb művé«-nek mondja, mely »még érdekesnek is alig mondható.« — 167. l. — Ebből világos, hogy szerző Kant művét csupán physikai oldalról tekinti és bírálja. S e tekintetben a mű ismertetése elég terjedelmes, de annál szűkebbre van szabva a metaphysicai oldal méltatása. Szerző itt kikel Kant metaphysicai álláspontja és metaphysicája ellen. Pedig álláspontja a tanvita természeténél fogva egészen jogosult és alapos volt. Azonban a metaphysica, melyet Kant akkor, mint huszonhárom éves ifjú a Wolff-féle iskolából átvett s első művében felhasznált, még nem volt az ő metaphysicája, hanem a Wolff-féle dogmaticai metaphysica. Csak az ily metaphysicára vonatkozik Kant ama nyilatkozata, melyet szerző munkája 173—4. lapján felhoz.

Egyoldalú bírálatra mutat szerzőnél az, hogy az említett metaphysicában Kantnak csak indagozásait, kételyeit és tévedéseit tudja kiemelni, ellenben azt egy szóval sem említi, hogy Kant már ekkor a tér metaphysicai nagy problémájával foglalkodott, a tért egészen objective fogta fel, s mely felfogással a critikai philosophiában teljesen szakított. Pedig a tér problémája történeti fejlődésének alapját már itt e munka határain belül meg kellett volna említeni. Ezt hozta volna a genetici, illetőleg dialecticai módszer követése magával. De bocsánat! Hiszen szerző nem ezt, hanem a történeti módszert követi Kant rendszerének ismertetésében, miként ezt fennebb határozottan kijelentette. — 7. l. — Innen a tér problémája genesisének figyelmen kívüli hagyása.

2. Szakasz. Ebben szerző Kant legnagyobb és legnevezetesebb természettudományi művét tárgyalja: »Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels...«

A világ létrejövetelének gondolata is foglalkodtatta Kantot ama munkában. Sokáig elmélkedik ezen kérdésről: vajon a világ csakis az anyag mechanikai erői folytán jött-e létre vagy az

isten által való teremtés útján? A világ létrejövetelét mechanikai erőknek tulajdonította Leukipp, Demokrit, Epicur, Kopernicus és Descartes. Ellenben Newton a világ létrejövetelét isten teremtésének tulajdonítja. Kant azonban az anyag mechanikai erőinek. De akkor honnan van a világon a dolgok rendje, terv- és célszerűsége? Ezen kérdésre szükségképen adott felelete Kantnak legbensőbb meggyőződésének nyilatkozata: »Van isten, épen azért, mivel a természet még a khaoszban sem tud másképen, mint szabályszerűleg és rend szerint működni.«

3. Szakaszban szerző Kant következő kisebb értekezéseit ismerteti: α) »Vajjon a Földnek saját tengelye körüli forgása keletkezése óta megváltozott-e?« β) »Vajjon a Föld öregbedik-e?« λ) »A tüzről« (de igne 1755.) δ) »A földrengések okairól«. ϵ) »A szelek elméletéről.«

Dr. Nemes Imre.

(Folytatjuk.)

Illusions. A Psychological Study. By James Sully.
2. ed. London. Kegan Paul & Co. 372. p. p.

Jelen munka a 'The international scientific series'-nek 34. kötetét képezi. Már azon tény, hogy e munka a nemzetközi könyvtár sorozatába fölvetett, a mellett szól, hogy ez derék egy munka lehet. De Sully maga is (szül. 1842-ben Bridgewaterben, Sommersetshirben), a fiatalabb angol írók közt, tisztelt nevet vívott ki magának. Már első munkája 'Sensation and intuition', mely voltaképen pszichológiai és aesthetikai tanulmányok gyűjteménye, figyelemre méltó. 1877-ben dicsért munkát adott ki ilyen cím alatt: Pessimism. A History and a Criticism. Több essayn és könyvbírálaton kívül még cikkeket írt a nagy 'Encyclopaedia Britannica' számára.

Jelen munka a csalódásokat, illúziókat vizsgálja pszichologicé. Az előszóban a szerző maga mondja: Jelen kötet a tévedéseknek mezejére széles tekintetet vet; e tekintet nemcsak az érzéki csalódásokat foglalja magában, mint azok, teszem a psychol. opticában tárgyaltatnak, hanem azon tévedéseket is, melyek egyáltalában a csalódások neve alatt ismeretesek és melyek az előbbiekhöz (az érzéki csalódásokhoz), mind szerkezetükre, mind keletkezésük módjára hasonlók.

A mű tehát a legtágasabb értelemben vett csalódásokról szól. — Csalódik az ember, hogy saját énjének értékét nagyobb-nak veszi, mint a minő az valóban, csalódik az ember sokszor, midőn mondja: biztosan emlékszem erre vagy arra, és kiderül, hogy tévedt.

Mindenekelőtt szükséges megtudnunk, mit ért tehát Sully a csalódások neve alatt? Csalódás alatt Sully a tévedéseknek azon fajtát érti, mely a közvetlen, magában biztos, intuitív ismeretnek színét ölti magára, legyen az az érzéki észrevételnek vagy másnak alakjában. (6. l.)

Az előbbiekből egyuttal azt is látjuk, hogy Sully mit zár ki a csalódások köréből: a téves okoskodásokat, melyek a helyes okoskodás színét öltik magukra. Ez utóbbiak nem közvetlenül evidens ismeretek, hanem csak következtetés útján elért ismeretek. A csalódásoknak osztályozása alkalmával látni fogjuk, hogy a közvetlenség nem oly szigorúan veendő. A közvetlen ismeretek közé számítja a szerző az 1. belső észrevezést (internal perception), 2. külső észrevezést (external perception), 3. a visszaemlékezést és a 4. a meggyőződést (belief). (14. k. k. l.)

Hogy a meggyőződés nem oly közvetlen ismeret, mint a külső észrevétel, világos. Lehetnek azonban meggyőzések, melyeknek gyökerei oly régmúlt időkbe érnek vissza, melyeknek száalai oly fiuomak, hogy amazokat senki sem öntheti öntudatos logikai következtetések alakjába, hogy azok mintegy közvetlen ismeretek. Ez az oka annak, hogy a szerző az ilyen téves meggyőzésekkel szintén a csalódások közé számítja. Minden tévedés tehát, mely a belső vagy külső észrevezésre, emlékezésre és meggyőződésre vonatkozik, csalódás.

A csalódásnak oka kétféle lehet: 1. A külső benyomás gyöngye lehet; a figyelem, a megkülönböztető és összehasonlító szellemi tevékenység nem tökéletes, felületes; a benyomásoknak és képzeteknek associatiója zavaró körülményeknél fogva hibás. Sully a tévedéseket, melyek ezen forrásból származnak, szenvedő csalódásoknak nevezi (passive illusions). 2. A szellemi tevékenység, kivált a szerkesztő képzelemnek hatása, a felforgó érzelemnek szeszélyessége oly eleven lehet, hogy az a benyomást, visszaemlékezést stb. ferdíti. — Az innen származó tévedések a cselekvő csalódásoknak (active illusions) fajtát képe-

zik. A feszült várakozás az embert oly elfogulttá teheti, hogy teljesen megvan győződve, hogy bizonyos érzéki benyomást kapott, mely azonban tényleg nem történt. Az activ illusióknak legkiválóbb tünetényei az érzéki káprázatok, a hallucinatiók. A csalódásoknak fentebb említett mind a 4 fajában fordulhatnak elő cselekvő és szenvedő illusiók.

Szerző részletesen tárgyalja az illusióknak 4. főfaját és minden főfajban a két alfajt, t. i. a szenvedő és cselekvő csalódást. — A külső észrebevésnek illusiói közt különös figyelmet érdemelnek azok, melyeknek a képek és rajzok köszönik boldogító aesthetikai hatásukat. Különös gonddal fejtegeti a munka az álmokat, rokonságukat a csalódásokkal általában, különösen pedig a hallucinációval. Azonban egyéb szempontokból is tárgyalja szerző az álmokat, úgy, hogy e cikk az álmoknak egész psychológiáját adja.

Következnek a belső észrebevésnek (illusions of introspection) csalódásai. E fejezet oly psychologusoknak igen tanulságos, kik az öntudat megnyilatkozásaiban feltétlenül bíznak. A 'the deliverance of consciousness' megbízhatatlanságára már Comte is nagy súlyt fektetett; de még mindig akad ember, ki el nem képzelheti, hogy abban csalatkozunk, mit saját bensőnkben közvetlenül észrevenni vélünk.

Az ember szintén mindenféle csalódásoknak ki van téve, midőn multjára visszaemlékezik. Csalódhatik pedig vagy úgy, hogy 1. tévesen oly eseményre emlékezik vissza, mely vele nem történt; vagy, hogy 2. az esemény máskép történt; mint ő arra emlékszik; vagy hogy az 3. más időben történt.

A XI. fejezet a meggyőződés csalódásairól (illusions of belief) szól. Meggyőződésnek veszi: azon hitet, hogy valami esemény biztosan bekövetkezik, ismeretünket másoknak megtett tapasztalatairól és általános ismeretünket a dolgokról. — Szerző maga érzi, hogy ez esetben választott szava (belief) nem szabatos. There is no one term which exactly hits off this large sphere of cognition: J propose to call it Belief. Nevezetes e fejezetnek azon része, mely az önbecsülésről (self-esteem) szól.

Miután szerző a csalódásokat oly behatóan tárgyalja, önkényt támad azon kérdés: Mi határa van a csalódásnak, mi a

biztos ismertető jele, hogy ez vagy az nem csalódás, hanem igazság?

Sully szerint az egyedüli megbízható támpont az emberiségnek consensusa, mely a tudományok haladásával a csalódásokat mindig szűkebb körre fogja szorítani. A gnoseologiai feladvány nem tárgyalatik kimerítően, de elég behatóan és elég élesen bírálja szerző a 'transfigured realism' (Spencer), a 'phenomenalism' (Hodgson, Renouvier) és 'nihilism' (Hume, Mill) rendszereit.

Sully azért nem tárgyalja e kérdést kimerítően, mert feladata körén túl esik. »Mindvégig iparkodtam, hogy feladatomnak szigoruan vett tudományos tárgyalására szorítkozzam, vagy más szóval, hogy az elismert tévedéseket leírjam, osztályozzam és pszichikai és physicali föltételüknek feltüntetése által megmagyarázzam.« (Előszó.)

Szerző a tapasztalati lélektannak körén túl nem akart lépni. Ezen körön belül kitünő elemző psychologus és munkáját mindenki a legnagyobb élvezettel és haszonnal olvashatja.

Lechner László.

GONDOLATOK.

Minden álom, a mi tettbe nem megy által; s tett nélkül a férfú álomjáró leszen, ki magasan lebeghet öntudatlan, s a felébredés órájában halálosan bukik le. K ö l c s e y.

*

Valamint a nő a szeretet eszményét keresi az egyénben, s ha téved is, ragaszkodik ahhoz, kiben azt föllelni vélte: szintúgy szüksége van az ifjúnak hajlamai szerint, vagy a hősiesség vagy a lángész incarnatiójára. Ezért sirt a gyermek Themistokles, a marathoni hős oszlopa előtt; ezért támaszthat a nagy művész és költő iskolákat, s ezért kezdik a halhatatlan írók is első kísérleteiket utánzással.

K e m é n y Zs.

*

Férfiak leszünk, nem miután kidobzódtuk magunkat s hamis örömök hajhászatában csalódtunk, de miután valami módon tisztába jöttünk a felől, mily áthághatatlan korlátok szorítanak bennünket ez egész élet folyamában; mily örülség e rendkívül véges világ ajándékaiból megelégedést reményleni véghetetlen

biztos ismertető jele, hogy ez vagy az nem csalódás, hanem igazság?

Sully szerint az egyedüli megbízható támpont az emberiségnek consensusa, mely a tudományok haladásával a csalódásokat mindig szűkebb körre fogja szorítani. A gnoseologiai feladvány nem tárgyalatik kimerítően, de elég behatóan és elég élesen bírálja szerző a 'transfigured realism' (Spencer), a 'phenomenalism' (Hodgson, Renouvier) és 'nihilism' (Hume, Mill) rendszereit.

Sully azért nem tárgyalja e kérdést kimerítően, mert feladata körén túl esik. »Mindvégig iparkodtam, hogy feladatomnak szigoruan vett tudományos tárgyalására szorítkozzam, vagy más szóval, hogy az elismert tévedéseket leírjam, osztályozzam és pszichikai és physicali föltételüknek feltüntetése által megmagyarázzam.« (Előszó.)

Szerző a tapasztalati lélektannak körén túl nem akart lépni. Ezen körön belül kitünő elemző psychologus és munkáját mindenki a legnagyobb élvezettel és haszonnal olvashatja.

Lechner László.

GONDOLATOK.

Minden álom, a mi tettbe nem megy által; s tett nélkül a férfú álomjáró leszen, ki magasan lebeghet öntudatlan, s a felébredés órájában halálosan bukik le. K ö l c s e y.

*

Valamint a nő a szeretet eszményét keresi az egyénben, s ha téved is, ragaszkodik ahhoz, kiben azt föllelni vélte: szintúgy szüksége van az ifjúnak hajlamai szerint, vagy a hősiesség vagy a lángész incarnatiójára. Ezért sirt a gyermek Themistokles, a marathoni hős oszlopa előtt; ezért támaszthat a nagy művész és költő iskolákat, s ezért kezdik a halhatatlan írók is első kísérleteiket utánnzással.

K e m é n y Zs.

*

Férfiak leszünk, nem miután kidobzódtuk magunkat s hamis örömek hajhászatában csalódtunk, de miután valami módon tisztába jöttünk a felől, mily áthághatatlan korlátok szorítanak bennünket ez egész élet folyamában; mily örülség e rendkívül véges világ ajándékaiból megelégedést reményleni véghetetlen

lelkünkre nézve; hogy az ember kénytelen önmagával érne be, hogy a szenvedéssel és eltűréssel szemben nincs más orvosság, mint tenni és törekedni. Carlyle T.

*

Kedveseink sírjánál nemcsak azt érezzük, hogy elvesztettük őket, hanem azt is, hogy bírtuk, nemcsak azt, hogy gyászolunk, hanem azt is, hogy boldogok valánk. Gyulai.

*

Édes kicsiny eredménye volna minden fájdalunknak és küzdelmeinknek, ha utoljára nem nyernénk benne egyebet önnön magunknál, ha visszaeshetnénk egykori vak szerelmeinkbe, ugyanazon elbizakodott gáncsolásokba, az emberi szenvedésekről való ugyanazon könnyelmű gondolkodásba, a semmivé tett emberi életre való ugyanazon felületesen vetett pillantásba; ugyanazon gyenge ismeretébe azon ismeretlen hatalomnak, ki felé elfojthatatlan fölkiáltásokat bocsátánk elhagyatott állapotunkban. Örüljünk inkább rajta, hogy bánataink meg nem semmisíthető erővel élnek tovább bennünk, csak alakot változtatván, mint minden más erő s a fájdalomtól rokonszenvébe menvén által — ezen egy gyöngye szóba foglaltatván legmélyebb belátásunk s legvalódibb szerelmünk. Eliot Gy.

A PHILOSOPHIAI FOLYÓIRATOKBÓL.

I. Revue Philosophique de la France et de l'étranger — paraissant tous les mois, dirigée p. Ph. Ribot. Paris. Librairie Germer Bailliére et Cie. Prix d'abonnement: un an: Paris 30 francs, départemens et étranger 33 francs.

A hetedik évébe lépő francia folyóirat első füzetei változatos tartalommal jelentek meg. Az önálló cikkek közt képviselve van a metafizika, aesthetika, ethika, psychologia s philosophia-történet. A hazai mellett nem kevesebb figyelem van fordítva az idegen bölcseletre, németre, olaszra, angolra. Igen gazdag a könyvismertetési s kritikai rovat.

Az első füzetet egy zenebölcseleti értekezés nyitja meg (L'esthétique musicale en France). Alkalmat ad a reflexiókra Ch. Beauquier 1877-ben megjelent műve »La philosophie de la musique.« Rövid megemlítése után annak, ami a zeneelmélet terén a németeknél és franciáknál történt, áttér Ch. L'évêque, a cikkíró, a nevezett mű elemzésére, helyeslő, javító, bővítő megjegyzésekkel kísérvén. A cikk tartalmát, ha majd be lesz fejezve, be fogjuk mutatni olvasóinknak.

Ch. Secrétan erkölcs-bölcseleti értekezése (Le principe de la morale) figyelemre méltó kísérlet a moral igazi alapjának feltalálására s

az ellentétes irányok kiegyeztetésére. Ismertetését ennek is akkorára hasztszjuk el, amikor a cikksorozat be lesz fejezve.

Nolen a németországi monismust (Le monisme en Allemagne) ismerteti az utóbbi időkből. Ismertetése komoly tanulmányra mutat, polemája éles tekintetre az ellenmondások felfedezésében. Legnagyobb előszeretettel beszél Hartmannról, legkevésbé igazságos Dühringhez. Csak röviden emlékezik meg a régibb monizmus képviselőiről, Leibnitzről és Hegelről. Az ő monizmusuktól sokban különbözik a mostani. Ennél jellemző, hogy pártosai mindinkább törekeznek behatolni a természeti tudományokba, s nagybárra üldözik a régibb transcendentalis idealismust. Egyik főokát e változásnak a speculatióban mindenestre a pozitív tudományok sikereiben kell keresnünk. Így a mai német monizmus előkészítői közé számítható Mayer Robert, a meleg mechanikai theoriájának megalapítója, Schleiden, Schwan, Virchow, főleg Darwin. Öt fő képviselője van a mai monizmusnak Németországban, Nolen szerint: Haeckel, Strauss, Hartmann, Noiré, Dühring. A »Revue philosophique« 1. és 2. füzetében részletesen szól mindegyikről. Az eléggé ismert rendszereket mellőzve, elég lesz itt csak a kritikát említeni.

Haeckelnek, ki fennen proklamálta a philosophia és tudományok egységét még módszer tekintetében is s az élettüneményeket physico-chemiai törvényekből kimagyarázhatónak állította, szemére veti, hogy nem marad meg az inductio útján, hypothesisekkel segít magán. Az életet és szellemet nem kiküszöböli az anyagvilágból, de beviszi abba, megeleveníti az anyagot, általánossá teszi az életet és szellemet. Haeckelnek saját szavait idézi, hogy »az atomok lelkeségének hypothesisise nélkül a vegytan legközségesebb tüneményei sem magyarázhatók ki; a kedvnek és kedvetlenségnek, a kívánásnak és idegenkedésnek, a vonzásnak és tasztításnak minden atommal közönsnek kell lenni.« Idézi Haeckel ellenfeleinek kárhoyztató itéletét azon túlhajtott következtetésekért, melyeket az öröklés és alkalmazkodás elveiből csinál. Szerinte Haeckel rendszerébe két különböző forrásból került az anyag: az exact vizsgálódásból, a tények kutatásából s a szerző böleselő phantasiájából. Ez utóbbi a legkalandosabb hypothesisekre vezette az élet keletkezéséről, az állatfajok leszármazásáról, az érzés és akarás egyetemességéről, az élő lények psychicus egységéről. Haeckel monizmusa elvileg a mechanizmus kizárólagos alkalmazásán s a teleologia absolut kárhoyztatásán nyugodnék; de a mechanizmus elemeinek mozgásához hozzáadja az érzést, az akaratot, a képzélést. Nem veszi észre, hogy a Darwin és az ő fejlődéselve át meg át van hatva a finalitástól. Haeckel, ki egyszer maga nyilvánítja az emberi értelem korlátoltságát, máskor csalhatlannak hirdeti a tudományt s kiméletlenül bánik el azzal, ki az ismeret határooltságáról beszél (Dubois-Reymond). Nem akarja a materializmus moralját elfogadni s mégis esztelen beszédnek mondja az erkölcsi világrendet s az élet egyedüli rugóinak a szenvedélyeket s az egoizmust nevezni. Így hanyattatják ez a monizmus ide-oda a realizmus és idealizmus közt, melyeknek synthesise akarna lenni. Nélkülözi a megismerés elveinek komoly kritikáját. Szóval »Haeckel tudományos monizmusában

egyesülnek a pozitív bölcelet hiányai s ellenmondásai a speculativ bölcelet vakmerőségével.«

Straussnak az 1835-ben megjelent »Jézus élete« s az 1872-ben megjelent »Régi és új hit«-e közt nincs oly nagy különbség, mint egyelőre látszik. Amott a történeti igazság nevében ostromolta a keresztyén dogmákat, itt az evolutionalismus nevében veti el a hegeli idealismust. Mindkét esetben a tudományos igazság szerinte a bizonyosság kriteriuma. A finalitást épen úgy üldözi most, mint akkor a csodákat. De a világ csak akkor lenne tudományosan kimagyarázható, ha az egész mindenség vissza volna vezethető az atomokra s azok mechanikai combinatiójára — ami soha sem történhetik meg. Abban is téved Strauss, ha hiszi, hogy a realitás magyarázatát kimeríti a mechanismus, hogy a világszrend, hogy a gondolkodás más megfejtési módot nem kíván. Nolen-itélete szerint »Strauss pantheismusa nem tesz eleget sem a logikának, sem a lelkiismeretnek.«

Hartmann jobban tetszik Nolennek az »Unbewusst« idealis alapja miatt; de nem tud szemet hunyni a benne levő idegen s összebékíthetlen ellentétek előtt. Dacára a tiszteletreméltó erőfeszítésnek: eleget tenni a tudományos szellem követelményeinek épen úgy, mint a speculativ lélek szükségseinek, Hartmann monismusa éppen úgy nem sikerült, mint a Haeckelé. Hartmannak néhány entusiastá tanítványán kívül senki sem hiszi el, hogy az ő rendszere békekötés az egymással rivalizáló iskolák közt, és sikerült kísérlet az ellentétes rendszerekbe foglalt igazságok állandósítására; még Hegelt sem sikerült neki egyeztetni Schopenhauerrel.

Noiré kísérlete hasonlít a Hartmannéhoz: ő is a mult metaphysikáját akarta kibékíteni a modern tudományokkal. Schopenhauert, Leibnizot, Kantot gyakran idézi, de számkiveti Hegelt és Schellinget. Leibnizot magasztalja nagy felfedezéseért, mely szerint a természetben a »causae efficientes« és »causae finales« mindenütt »concertben működnek.« Kant után haladásnak tartja Schopenhauernél annak megmutatását, hogy a gondolat alakjai ugyanakkor a természet alakjai is s hogy semmi realitás nem létezhetik azon kívül, ami az agytudalom előtt a tünemények szabályos successiójában lefolyik. A darwinismusa az érdem: e successivitas revelatioját teljessé tenni s kimutatni, hogy az okosság nem egyéb, mint a természet productuma s a gondolat a priori formái örökölt gondolkozási dispositio, mintegy felhalmozása az egész faj tapasztalásainak. Noiré aztán legtöbbet is elhisz Darwinnak, még inkább Haeckelnek. Ez utóbbitól vette, hogy az atomoknak kétféle eredeti attribútuma van: a mozgás és az érzés. — Nolen itélete tehát ő rá is az, ami Haeckelre.

Dühringnek érdemére is, birálatára is többet mondhatott volna Nolen. Ismeretelmélete, metaphysikája (schematikája), optimismusa, socialismusa alig vannak érintve, pedig ezek összefüggésben vannak monismusával. Jól fel lehetett volna használni a kritikában a Dühring rendszerében levő idealistikus elemeket (a változatlan és változó alakokat). Mind ezt Nolen nem tette. Röviden bánik el Dühringgel. »E monismus gyakorlati bölcelete — ugymond — épen úgy nem sikerült, mint természetről s emberről szóló tanát megszabadítani a teleologicus hypothesisektől.«

A II-ik füzetben Paul Janet egy nem kevésbé alapos, mint szellemes ismertetést ad a spinozizmus történetéről Franciaországban (Le Spinozisme en France). Három időszakot különböztet meg e bölcelet franciaországi multjában: a XVII. századit, midőn Spinoza az erősebb gondolkozóknak kiváncsiság, a hívőknek borzadály és kárhoztatás tárgya volt; a XVIII. századit, midőn kevés kivétellel megvetetett, mint homályos, barbar, érthetetlen s a XIX. századit, midőn leginkább német befolyás alatt közbecsülés tárgya lesz.

Spinoza theologus támadói közül kiválóbb volt az avranches-i tudós érsek Huet, ki nem látta szükségesnek »kimélni ezt a bolond és gonosz embert, ki megérdemelné, hogy láncokra verjék s megbotozzák.« Malebranche is, kinek pantheismusa annyi rokonságot mutat a Spinozáéval, nyomorultnak (misérable) nevezi azon ítéleteért, hogy a teremtést lehetetlennek mondja. Massillon egész ékesszólásával ir az előtte bizonyosan csak rossz hírből ismert Spinoza ellen. Még ezidőben tudniillik egynek vették a pantheismust az atheismussal. Lantya cartesianismus álláspontjáról cáfolja Spinozát. »Nem ismerni el — mondja ez, — hogy az egyetemes lény különböző a természetől, a létezők összegétől, nem ismerni el azt szabadnak, gondviselőnek... kell-e ennél több az atheismushoz?« Bayle szintén atheistának tartja Spinozát s például hozza fel arra, hogy lehet valaki istentagadó s mégis becsületes, erkölcsös s kötelességtudó. A Spinoza-féle modus meghatározásból (substantia certo ac determinato modo expressa) gúnyt űz. Ezt a mondást, hogy »a németek megölték tizezer törököt«, helyesebben így kell mondani: »isten német modificatiói megölték az istent, a ki tizezer törökké modificálódott.« Akkor »isten gyűlöli magát, kegyelmet kér magának, s visszatámasztja; isten üldözi, megöli, megeszi magát, rágalmazza magát...« Fénélon mystikus hajlamai közelíthették volna Spinozához, de ebben ő is a vallás ellenségét látja. A Malebranche pantheismusának rokonságát a spinozizmussal már sejtette Duterre, világosan kimutatta Mairan.

A XVIII. század hiteleneitől azt lehetett várni, hogy kedvencük lesz Spinoza, a hirhedt atheista. De nem így történt. Bayle »Dictionnaire«-jéből ismerték csupán. Voltaire kicsinyelte, azt mondta róla, hogy nem olyan veszélyes, mint hitték róla (»Vous êtes très confus, Baruch Spinoza; mais êtes-vous aussi dangereux qu'on le dit? Je soutiens que non; et ma raison, c'est que vous êtes confus, que vous avez écrit en mauvais latin...«). Az encyclopaedisták szintén Bayle szavait ismétlik Spinozáról. De mégis volt már e századnak francia spinozistája, ha nem is bevallva: ez Boulainvilliers, ki refutációjában igen kedvezőleg ítél a Spinoza Ethikájáról s azért dolgozza át franciára, hogy megfoszsza matematikai szárazságától, alkalmassá tegye az olvasásra s az ő veszedelmes elveit cáfolni módot adjon másoknak, kik »ő hozzá hasonlólag indignálódnak.« A Beaussire-től ujabban felfedezett Deschamps szintén irt cáfolatot Spinoza művére, de maga szintén pantheista volt, csakhogy az idealismus híve s Hegelnek előfutárja.

A XIX. században azt tette Franciaországban V. Cousin Spinozával, a mit a mult század végén Herder, Göthe, főleg Schleiermacher: feltá-

masztotta s dicsőítette. Az ő iskolájának legkitünőbb tanítványa Th. Jouffroy tovább ment: sorbonnei előadásaiiban, melyeket aztán közrebocsátott, az Ethikának hű, részrehajlatlan, emelkedett szellemű magyarázatát adta. Egyikőjüket sem lehet azért spinozistának nevezni, mint ahogy nem vezethető a mai francia pantheismus a spinozismusra. P. Janet ítélete szerint nem egyezik az össze a francia természettel, mely távol van minden mysticismustól, szereti a világos, tiszta gondolatokat, élénk érzellemmel viseltetik az ember s az emberiség iránt s így nem találhat tetszést oly bölcséletben, mely nagyon elnyeli az embert.

Perez B. az ujszülött psychológiáját akarja előkészíteni (Les facultés de l'enfant a l'époque de la naissance) s felhasználja erre a physiologia, embryologia újabb vívmányait

A »Revue Philosophique« 1. és 2. füzetében az ismertetett önálló értekezéseken kívül több terjedelmes könyvbírálat is foglaltatik. Ezek közül nevezetesebbek:

I. A. Reville: *Prolégomènes de l'histoire des religions*. Paris, 1881. Birálója J. Darmesteter. — Mabileau: *Etude historique sur la philosophie de la renaissance en Italie*, Paris. Birálja G. Lyon. — M. Ferraz: *Nos devoirs et nos droits*. Paris. — H. Siebeck: *Geschichte der Psychologie*. Erster Theil. Gotha, 1880. Birálja E. Colsenet. — G. Teichmüller: *Literarische Fehden im vierten Jahrhundert v. Chr.* Breslau, 1881. Birálja P. Tannery. — Th. Fowler Bacon. London. Ismerteti H. Marion. — G. Spencer Bower: *Hartley and James Mill*. London. Ismerteti Th. Ribot.

II. A könyvismertetések elé van bocsátva »Variétés« címmel Dubois Reymondnak hét világtalánya (Les sept énigmes du monde), melyeket 1880. július 8-án a berlini akadémia Leibnitz-ünnepén tartott beszédében ismét emlékezetbe hozott. Ezek — mint tudva van: 1. az anyag és az erő valódi természete; 2. a mozgás eredete; 3. az élet eredete; 4. a látszólagos finalitas; 5. az érzet előállása; 6. a gondolat és nyelv keletkezése; 7. a szabad akarat

A bíralt és ismertetett művek: De Broglie: *Le positivisme et la science expérimentale*. Paris. Birálja Ch. Secrétan. — Angelo Mosso: *Sulla circolazione del sangue nel cervello dell'uomo*. Roma, 1880. Ismerteti E. G. — A. Campbell Fraser: *Berkeley*. Edindurg et London, 1881. Ismerteti A. Perjon. — Summer Maine: *Études sur l'histoire des institutions primitives* (trad. de l'anglais par M. J. Durien de Leyritz) Paris, 1880. Ismerteti H. Marion. — P. Redestock: *Die Gewöhnung und ihre Wichtigkeit für die Erziehung*. Berlin, 1882. Ismerteti H. Schmidt. — J. Dupuis: *Le nombre géométrique de Platon*. Paris, 1881. Ismerteti T. Tannery. — A. Gilkines: *Histoire des sciences en Belgique*. Bruxelles, 1881. Ismerteti T. Tannery.

B. P.

II. Philosophische Monatshefte. Szerkeszti C. Schaarschmidt. III-ik füzet. — Csak egy önálló cikket hoz Kreyenbühl J. tanártól »Die ethische Freiheit bei Kant.«

Tüzetes bírálat alá kerülnek: Dr. Anton Koch Die Psychol. Descartes. 1881. — Joh. Lepsius: Joh. Heinr. Lambert. Eine Darstellung seiner kosmol. u. philos. Leistungen. 1881. — Lucien Buys. La science de la quantité; précédée d'une étude analytique sur les objets fondamentaux de la science. Bruxelles. Muquardt. 1880. — Eberh. Zirngiebl. Joh. Huber. Az irodalmi értesítőben több munkáról rövid ismertetést nyerünk. Igy: O. Caspari. Das Erkenntnisproblem. — Ludw. A. Rosenthal. Die monistische Philos. 1880. Bibliographia. Lapszemle.

UJABB PHILOSOPHIAI MŰVEK.*

1. Magyar.

Schopenhauer. I. A halálról. II. A faj élete. III. A tulajdon-ságok öröklése. IV. A nemi szerelem metaphysikája. V. Az élethez való akarat igenléséről. VI. Az élet semmiségéről és gyötrelméről. — Fordította és magyarázatokkal ellátta Bánóczy József. 1882. Franklin-társ. 1 frt.

Eiselt Antal gymn. tanár. Értekezés az akaratról és annak szabadságáról. A böles. tudori fok elnyerése végett írta. Budapest 1882. Weismann testv. nyomdája.

Szlamka Elek gymn. tanár. Az emlékező tehetségről. Selmecen. Joerges Á. özv. 1881.

2. Angol.

H. P. Biddle. Elements of Knowledge. Cincinnati. Clarke. 1881.

O. Browing. An Introduction to the History of Educational Theories. London. 1881.

F. Y. Edgeworth. Mathematical Psychics, an Essay on the Application of Mathematics to moral Sciences. Ldn. Paul. 1881.

P. F. Fitz Gerald. An Essay on the Philosophy of Self-Consciousness, comprising an Analysis of Reason and the Rationale of Love. London. Trübner. 1881.

A. W. H. Forbes. The Science of Beauty; an Analytical Inquiry into the Laws of Aesthetics. London 1881.

C. S. Peirce. On the Algebra of Logic.

W. Taylor. Freedom of the will. London. Macmillan 1881.

E. B. Tylor. Anthropology; an Introduction to the Study of man and Civilisation. London 1881.

* Hogy ezen állandó rovatot minél teljesebbé tehesük, kérjük a szakunkba vágó művek szerzőit vagy kiadóit, hogy ujonnan megjelenő műveikből egy példányt vagy legalább annak teljes címét a szerkesztőséghez beküldeni sziveskedjenek.

3. Olasz.

G. Barzellotti. Il razionalismo nella Storia della filosofia moderna sino al Leibnitz. Roma. 1881.

Bertini. Storia della filosofia moderna. Lezioni. Parte I. dal 1596 ad 1690. Torino. 1881.

R. Bobba. Lo Sperimentalismo e l'Appriorismo nella filosofia contemporanea. Torino, 1881.

Boccardo. L'animale e l'uomo, saggio filosofico. Torino. 1881.

G. O. Bonafede. La verità sulla filosofia empirica moderna. Verona, 1881.

Traina. La morale di H. Spencer. Studio, preceduto da una introduzione. Torino, Loescher, 1881.

— — La dottrina della evoluzione. Discorso. Ibid.

4. Német.

J. Bach. Des Albertus Magnus Verhältniss zur Erkenntnisslehre der Griechen, Lateiner, Araber u. Juden. Wien. Braumüller. 1881. (5 M.).

Gitschmann. Die Paedagogik des John Locke. Historisch und kritisch beleuchtet. Koethen, Schettler, 1881. (1,20).

F. W. Horny. Kurze krit. Darstellung der Anfänge u. Entwicklung der utilitarischen Moralphilos. in England. Inaugur. diss. Lpz. 1881.

M. Klein. Die Gewissheit der Kategorien im Prozesse des Selbstbew. Breslau, Goschorsky. (1 M.).

V. Knauer. Gesch. der Philos. mit bes. Berücksichtigung der Neuzeit. 2-te verbess. Aufl. Wien, Braumüller 1882. (6 M.).

Kohn. Untersuchungen über das Causalproblem auf dem Boden einer Kritik der einschlägigen Lehren Mills. Wien, Gerold. 1881. (3 M.).

E. Melzer. Die Unsterblichk. Lehre J. G. Fichte's vom Standp. des Theismus krit. dargestellt. Neisse 1881. (50 Pf.).

L. Schmidt. Die Ethik der alten Griechen. 2 Bände. 1-ter Band Berlin, Hertz, 1882. (7 M.).

A. Turner. Die Kraft u. Materie im Raume. 2. Aufl. Frankf. Winter, 1882. (2 M.).

L. Weckerle. Urentstehung u. Leben der Organismen. Leipzig. Schlicke, 1881. (3 M.).

R. Zimmermann. Anthroposophie im Umriss. Wien, Braumüller, 1882 (5 M.).

F. Zöllner. Naturw. u. chrl. Offenbarung. Populäre Beiträge zur Theorie und Gesch. der 4-ten Dimension. Lpz. Staackmann. 1881. (10 M.).

H... E.... Die Relig. des kommenden Jahrhunderts. Aufruf an alle Freunde der Wahrheit. 2-te umgearb. und verbess. Aufl. Budapest. Aigner Lajos. 1881.